

ρά για να εύχηθῆι να μείνουν οι τάφοι τῶν Ἱερολοχιτῶν ἀπειραχτοὶ ἀπὸ τὸν χρόνον, καθὼς στοὺς «Τάφους» ὁ ποιητὴς φανερώνεται μοναχὰ γιὰ νὰ ζητήσῃ νὰ μείνουν τῶν μεγάλων ἀνθρώπων οἱ τάφοι ἀπειραχτοὶ ἀπὸ τὸν νόμον. Μόνῃ ἡ μητέρα παρουσιάζεται καὶ διδάσκει στὰ παιδιὰ της νὰ ἀναζητήσουν κι' αὐτὰ ὅταν ἔρθῃ ἡ στιγμή ἕναν τέτοιο ἔνδοξο τάφο!

Ἄς μὴν ξεχνοῦμε πῶς κι' ἄλλες ὁμοίτητες ἐνώνουν τὰ δύο ποιήματα: καὶ αὐτὴ ἀκόμη ἡ βασικὴ σύγκριση τῶν τάφων ποὺ εἶναι δοξασμένοι καὶ τῶν ἀδόξων τάφων ἀνήκει στὸν Φωσκολο.

Καὶ στὴν ὁδὴ «Εἰς θάνατον» μιὰ μητέρα παρουσιάζεται στὸ παιδί της γιὰ νὰ τὸ διδάξῃ νὰ μὴ φοβάται τὸν θάνατον. Ἄλλὰ ἡ μητέρα αὐτὴ εἶναι ἡ μητέρα τοῦ Κάλβου — ἡ σκιὰ τῆς, ἀκριβέστερα: κι' ὁ ποιητὴς δείχνεται ὁ ἴδιος πιά, μέσα στὴν ὑπερβολὴ τῆς συγκίνησης ποὺ τοῦ προκαλεῖ τὸ θέαμα τῆς μητέρας του σηκωμένης ἀπὸ τὸν τάφο της. Ἐδῶ οἱ εἰκόνες καὶ τὸ συναίσθημα ποὺ θέλουν νὰ ἐμπνεύσουν εἶναι ἐντελῶς ἀντίθετα μὲ τῆς προηγούμενης ὁδῆς: Γονατισμένο τὸ παιδί βρίσκεται στὴν ἀρχὴ τῆς ὁδῆς ἀκριβῶς ὅπως εἶναι καὶ στὸ τέλος τῆς προηγούμενης. Μὰ ὁ φυσικὸς κόσμος δὲν ἔχει τὴ γαλήνη καὶ τὴν μεγαλοπρέπεια ποὺ εἶδαμε πρὶν. Εἰκόνες ὑποβλητικῆς, καμωμένες γιὰ νὰ γεννήσουν στὸν ἀναγνώστη τὸ δέος καὶ τὴν φρίκη, μᾶς χτυποῦν ἀπὸ τὴν πρώτη στιγμή ἀνάλογο καὶ τὸ λεξιλόγιο: «σκοτεινά, παγωμένα, τοῦ λυσοσῶντος ἀνέμου ἡ ὄρμη, τὰ παράθυρα κατασχισμένα, τὰ μελανόπτερα σύννεφα, ἡ σελήνη, σβησθὲν λιβανιστήριον, κερία σβηστά, καὶ κόλυβα». Μπροστὰ στὸ φάντασμα ποὺ προβαίνει, μᾶς λέει ὁ ποιητὴς:

«ὄρθαι εἰς τὴν κεφαλὴν μου
στέκονται ἢ τρίχες... λείπει
ἡ ἀναπνοὴ μου».

Καμμιά σχέση πλέον μὲ τὴν ἄλλη μορφή, μὲ τὰ ἄλλα συναισθήματα ποὺ μᾶς ἔδωσε ὁ τάφος τῶν Ἱερολοχιτῶν. Ἐνα ἔντονο ρωμαντικὸ, ἢ ἀκριβέστερα προρωμαντικὸ στοιχεῖο μᾶς δίνει μιὰ ἐντελῶς καινούρια ἀτμόσφαιρα, μᾶς ἀναφέρει σὲ ἕναν ἄλλο κόσμον αἰσθητικὸ: «μιὰ νύχτα τοῦ Young» διέγνωσε γι' αὐτὰ ἕνας λεπταίσθητος διανοούμενος καὶ ποιητὴς, ὁ Γιώργος Σεφέρης: «εἶναι ἡ ἀτμόσφαιρα ὀλόκληρης τῆς ὁδῆς». Ἴσως ὄχι μόνο, τῆς ὁδῆς, ἀλλὰ κανονικὰ τοῦ ποιητικοῦ ἔργου τοῦ Κάλβου. Γιατὶ ἂν, παραμερίζοντας τὶς ἀρχαιοπρεπεῖς εἰκόνες καὶ τὴν ἀρχαίζουσα γλῶσσα, τὰ στοιχεῖα ποὺ τὰ εἶδαμε μὲ κάποιον τρόπο δανεισμένα ἀπὸ τὸν φωσκολιανὸ κλασικισμὸ καὶ γενικὰ ἀπὸ τὴν κλασσικὴ καὶ συντηρητικὴ Ἰταλικὴ σχολή, θελήσουμε νὰ πλησιάσουμε στὴν ἴδια τὴν Ξμπνευση τοῦ Κάλβου, θὰ ἴδουμε νὰ μᾶς ἀνοίγεται ἕνας ποιητικὸς κόσμος ἐντελῶς διαφορετικὸς καὶ ἀντίθετος ἀπὸ ὅ,τι

εἶδαμε ὡς τώρα: θὰ ἴδουμε μὲ κατάπληξη κάτω ἀπὸ τὸ ντύμα τοῦτο τὸ κλασσικὸ καὶ ἀρχαϊκὸ, νὰ δονεῖται μιὰ ψυχὴ ἄκρως ρωμαντικὴ, πέρα γιὰ πέρα ἀντιφωσκολιανή. Ἐπειδὴ τὸ ζήτημα τοῦτο συζητήθηκε ἐπανειλημμένα, καὶ μ' ἕναν τρόπο, ποὺ ἂν ἐξαιρέσω λιγοστὲς πρόσφατες κρίσεις λογοτεχνῶν, δὲν μοῦ φαίνεται σωστός, νομίζω σκόπιμο νὰ δώσω μερικὰ συγκεκριμένα στοιχεῖα.

Ἀπὸ τὴν πρώτη του ἐμφάνιση ὡς σήμερα, ὁ Κάλβος διακηρύχθηκε γιὰ κλασσικὸς, πινδαρικὸς ποιητὴς. Ὁλη ἡ συζήτηση γύρω στὸ ὄνομά του, ἀπὸ τὴν ἀποψη αὐτὴν, περιορίσθηκε στὸ ποσοστὸ τοῦ πινδαρισμοῦ του: ἂν πρέπει νὰ θεωρεῖται λίγο ἢ πολὺ ἢ ἐντελῶς πινδαρικὸς. Ἡ Juliette Lamher μᾶς λέει πῶς «ὁ Κάλβος εἶναι ἕνας Πίνδαρος γαληνεμένος, πραότερος». Ὁ Κ. Παλαμᾶς γράφει πῶς ὁ Πίνδαρος εἶναι «ὁ μέγας διδάσκαλος» τοῦ Κάλβου. Ὁ Σ. Μενάρδος ξαναπαίρνει καὶ ἀναπτύσσει τὰ λόγια τῆς J. Lamher. «Πινδαρικὴ» ὀνομάζει τὴν Λύραν» τοῦ Κάλβου καὶ ὁ Σ. Στουραῖτης. Ὁ κ. Μ. Σιγοῦρος γράφει: «ἡ ὁδὴ του ἔχει τὴ βροντόφωνη πινδαρικὴν μεγαλοπρέπειαν». Ὁ Γ. Σωτηριάδης νομίζει ὅτι «δικαίως θὰ τὸν ὀνομάζαμεν ἀκόμη καὶ μικρὸν Πίνδαρον τῆς Νέας Ἑλλάδος». Ὁ κ. Ν. Τωμαδάκης δὲ μὴς διαμαρτύρεται γιὰ τὴν κρίση αὐτὴ, «τὴ στιγμή ποὺ ἀξιόλογα ὁ Κάλβος μπορεῖ νὰ χῆρῃ τὴ θέσι τοῦ Πινδάρου τῆς νεοελληνικῆς», τόσο ἐκεῖνος ἄλλωστε ὅσο κι' ὁ Η. Pernot ποὺ ἐπίσης συμφωνεῖ, διαπιστώνουν ὅτι γενικὴ εἶναι ἡ σύμπτωση τῶν κριτικῶν στὸν χαρακτηρισμὸ τοῦ Κάλβου ὡς πινδαρικοῦ. Ὁ μόνος, ποὺ εἶδε σωστά, ὅπως κανονικὰ συμβαίνει, μὰ ἔκρινε ἄδικα, εἶναι ὁ κ. Γ. Μ. Ἀποστολάκης, ποὺ σημειώνει στὴν σχετικὴ μελέτη του ὅτι τὰ δάνεια τοῦ Κάλβου ἀπὸ τὸν Πίνδαρον κι' ἀπὸ τοὺς ἀρχαίους γενικὰ, εἶναι ἐντελῶς ἐξωτερικά, ἀγγίζουσιν μοναχὰ τὴν μορφή καὶ ὄχι τὴν οὐσία τοῦ ἔργου. Ἐχοῦμε δηλαδὴ ἐδῶ ἕνα ἀπὸ τὰ πιὸ τυπικὰ φαινόμενα τοῦ τρόπου μὲ τὸν ὁποῖο ὁ ποιητὴς ὑποβάλλει στοὺς κριτικούς του τὴν γνώμη ποὺ θέλει νὰ διαβιβάσουν γιὰ κείνον στὴν ὑστεροφημίαν: παίρνει μερικὲς εἰκόνες, μερικὲς λέξεις ἀπὸ τὸν Πίνδαρον, ἐπιγράφει στὴ συλλογὴ του δυὸ στίχους ἀπὸ τὸν Πίνδαρον, κι' ἔτσι παίζει μὲ ἀσφάλεια τὸ παιγνίδι του: ὁ ποιητὴς μπαίνει στὴ γραμματεία μὲ τὴν ἐτικέττα τοῦ Πινδαρικοῦ. «Ἐβδελύσσετο τὸν ρωμαντισμὸν» γράφει ὁ Σ. Μενάρδος: «ἀποστρέφεται τὸν ρωμαντισμὸν» ἀντιφωνεῖ ὁ Σ. Στουραῖτης. Ἄς δοῦμε πόσο τὰ πράγματα δικαίωνουν μιὰ τέτοια γνώμη⁽⁵⁸⁾.

Μέσα στὶς εἴκοσι ὁδὲς τοῦ Κάλβου, ἀναζητήσα νὰ βρῶ τὰ στοιχεῖα ἐκεῖνα, λέξεις καὶ εἰκόνες ποὺ ἐμφανίζονται μονιμότερα καὶ φανερώνουν συνεπῶς τὰ ὑποστρώματα τοῦ ἔργου του. Ἴδου λοιπὸν τὸ πῶρισμα τῆς ζήτησης αὐτῆς. Ἐχοῦμε τὶς ἔν-

νοίες: οὐρανός 24 φορές, φλόγα 29, άνεμος 35, σύννεφα 19, νύχτα 54, όνειρα 18, θάλασσα 43, θάνατος 55, αίμα 15, τάφος 23, δάκρυα 20, άρετή 12, έννοιες συγγενείας (καί μεταφορικώς) 13 φορές. "Αν έξαιρέσω τά δύο τελευταία λήματα πού τά παραθέτω μόνον γιατί μπορούν νά σταθώδν χρήσιμα από άλλες άπόψεις στη μελέτη του Κάλβου, τά υπόλοιπα δημιούργουν μίαν άτμόσφαιρα πού δύσκολα συνδυάζεται με όποιαδήποτε Ιβέα πιυδαρισμοί ή κλασικισμού. Τών στοιχείων αυτών την άρχή, μάς είναι δύσκολο νά την αναζητήσουμε στις άμεσες έλληνικές επίδρασεις καθώς και στις Ιταλικές. Όμως όλα μαζί, σύννεφα, νύχτες, άστέρια, δάκρυα, τάφοι, τυπικά σύνεργα του πιό έξάλλου ρωμαντισμοί ή προρωμαντισμοί, άποτελούν τό ύλικό με τό όποίο διέπλασε τά έργα του ό Κάλβος μέσα στις φόρμες του κλασικισμού. Παράλληλα με την ψυχάνάλυση, πού δέν μάς άπασχολεί έδω, κάπου άλλου πρέπει νά ψάξουμε.

Μία σύμπτωση, εκείνη πού από τά 1817 ώς τά 1824 τον φέρνει στην Άγγλία, εύκόλυνει τις αναζητήσεις μας. Γιατί αν στα 1817 πάλιν άρχίζει νά διαγράφεται ό λατινικός (Ιταλικός και γαλλικός) ρωμαντισμός, ή Άγγλία και ή Γερμανία τον είχαν άνακαλύψει από καιρό, μαζί με την ποιηση των έρειπίων, την μελαγχολία και την έμορφία του Χριστιανισμού. Και βέβαια όλα αυτά ύπήρχαν διάχυτα στην πνευματική άτμόσφαιρα της Εύρώπης από χρόνια· αλλά ένώ τό κλασικιστικό περιβάλλον του Φώσκολου και οι επίδρασεις πού έδινε στον νέο μας ποιητή ήταν έντελώς έχθρικές πρός κάθε τέτοιο πνεύμα, πού τό είχαν μάλιστα ξεπεράσει από κάποιες άπόψεις, αντίθετα δέν πρέπει νά ξεχνούμε πώς ό Κάλβος φθάνοντας στην Άγγλία πατούσε τό έδαφος του Όσσιαν και του Young. Στα τραγούδια του Όσσιαν και στις νύχτες του Young, στα δυό αυτά ποιητικά έργα των όποίων ή συμβολή στην γένεση του Εύρωπαϊκού ρωμαντισμοί ύπήρξε θεμελιώδης και άποφασιστική, εκεί και μόνο πρέπει νά αναζητήσουμε τις φιλολογικές επίδρασεις πού έστρεψαν την ψυχή του Κάλβου πρός τά τυπικά ρωμαντικά συναισθήματα πού την κατευθύνουν και την έκφράζουν ταύτοχρόνως.

"Όλο δηλαδή τό ψυχολογικό υπόστρωμα της τέχνης του Κάλβου πού κατ' έξοχήν μέσα στις λέξεις του ποιητή μπορούμε νά τό μελετούμε βυθίζεται μέσα στις προρωμαντικές «Νύχτες» του Young και κατά δεύτερο λόγο στα ποιήματα του Όσσιαν. Άδύνατο είναι νά έκταθει κανείς έδω σέ μία συστηματική σύγκριση του έργου του Κάλβου με τις άπέραντες «Νύχτες»· μία καλή τύχη όμως θέλησε ώστε λίγα χρόνια μετά τις πρώτες έκδόσεις των Όδών ένας Έλληνα νά μάς δώσει μίαν άποσπασματική μετάφραση του Γιούγκ. Η Κοραϊκή του γλώσ-

σα, πού δίνει και μία έξωτερική όμοιότητα με τις Όδες, έπιτρέπει έξαιρετα την συσχέτιση. Άποσπώ μερικές φράσεις πού άπηχούν σέ τέτοιο βαθμό καλβικές, ώστε νά ύποπτεύει κανείς και μίαν άμεση επίδραση των Όδών επάνω στον μεταφραστή, χωρίς τούτο νά έλαττώνει την άξία της αντιβολής, γιατί έδω για τό κλίμα πρόκειται, και στο κλίμα μένει πιστός ό μεταφραστής στο πρωτότυπό του:

«Άλλ' οίμοι! είναι έδω εύτυχία; αυτός είναι άπηγορευμένος εις τά στόματα των θνητών καρπός.

Η άρετή και ή μοίρα της έπεδαψίλευσαν εις αυτήν όλα των τά δώρα με έλευθέριον χείρα.

Πόσον άπατηλά είναι τά εύτυχήματα της ζωής; μάς δίδουν μίαν μόνον εύχάριστον στιγμήν και μάς παραδίδουν εις τά δεινά τά όποία μάς ποτίζουν διά πολυ μ' δλην των την πικρίαν. Καταφρονήσατε τον ύπερήφανον, δστις έντρέπεται νά κλαύση· ό άνθρωπος δέν έξουθενούται χύνοντας δάκρυα. Τό λογικόν συγχωρεί τους θρήνους εις δυστυχές και αισθαντικόν δν.

Τοιαύτη είναι ή θλιβερά τύχη μας· διά νά αισθανθώμεν την ήδονήν πρέπει νά δοκιμάσωμεν την σύγχυσιν και παραφοράν του πάθους. Ματαιόφρων άνθρωπε, δστις τολμάς νά έλπίσεις εύδαιμονίαν επί της γης, δέν ήξεύρεις άκόμη δτι δέν είναι δυνατόν αυτή νά αύξηση εις την άχαρον αυτήν και δυστυχημένην γην.

Η χείρ ήτις ήπλωσεν εις τό στερέωμα τό κυανόλαμπρον αυτό παραπέτασμα και ήτις έδωκε χρυσοῦν ένδυμα εις τον ήλιον...

"Όχι, ή φύσις δέν Ιδε ποτέ εις τους κόλπους της παραδοξώτερα και φρικωδέστερα τέρατα παρά τον άναίσθητον εις τάς δυστυχίας του άλλου άνθρωπον.

Ω σελήνη! ώχρίασσον από τρομόν· ειρηνικά άστρα φύγετε, κρυφθήτε ύπό της νυκτός τά παραπετάσματα.

Η άρετή διαμετρά την διάρκειαν της άληθούς ύπάρξεώς μας και όχι των ώρών τό άστρον.

Καθημέραν άποδεικνύει ψευδή τά συμπεράσματά μας και συγχίζει την ματαίαν μας πρόβλεψιν.

Υπερήφανος δρυς έκίνει εις των άέρων τά ύψη την πετυκνωμένην της κορυφήν... Πίπτει ως βροντή εις την άντηχοῦσαν πεδιάδα και την σκεπάζει με την άπειρον έκτασιν των κλάδων της.

Μην έλπίζης λοιπόν, άνθρωπε, νά εύρης έδω ματαίας διασκεδάσεις.

Δέν θέλεις άναπνεύσει εις τους στίχους μου την άκάθαρτον και φλογεράν πνοήν των παθών... Άλλά θέλεις εύρει γενικά μαθήματα αιδεσίμων εικώνων.

Με την νύκτα ό διαλογισμός έγείρεται, μεταξύ εις τά σκότη ή ψυχή δέχεται τάς ζωηροτέρας της αναλάμψεις.

"Όταν ή νύξ ρίπη τό σκοτεινόν της πα-

ραπέτασμα, νομίζω ότι βλέπω την σκιάν του θείου βραχίονος έκτεινομένην μεταξύ του ανθρώπου και των ματαίων αντικειμένων, τὰ ὅποια θέλει νὰ τοὺς κρύψῃ.

Ὡ νύξ! τρυφερά φίλη τοῦ ἀνθρώπου καὶ τῆς ἀρετῆς...

Τώρα τὰ ἄστρα ἔντρομα τοὺς βλέπουν ὀδεύοντας μὲ ἀνυψωμένον εἰς τὰ σκότη μέτωπον καὶ ἀναδιπλασιάζοντας διὰ τῆς τῶν κακουργημάτων φρίκης τῶν τῆς νυκτός τὴν φρίκην.

Τώρα αἱ μαύραι συνεπιβουλαὶ καὶ κωφαὶ συνωμοσίαι διεγείρονται... μελετοῦν τὰς παρανομίας διὰ τῶν ὁποίων θέλουν νὰ τὰράξουν τὰ βασίλεια καὶ νὰ τὰ πλημμυρίσουν αἷμα.

Ἄς ἐξορίσωμεν τὴν θλίψιν. Εἶναι βλασφημία κατὰ τοῦ Δημιουργοῦ γραμμὴν εἰς τὸ μέτωπόν μας... Τὸ πρῶτον πρὸς τὴν ἀρετὴν βῆμα εἶναι τὸ νὰ πείθεται τις ὅτι εἶναι ἀνάγκη νὰ ὑπομένωμεν πολλά.

Φανερό εἶναι ὅτι δὲν πρόκειται ἐδῶ γιὰ τυχαῖες συμπτώσεις ἀλλὰ γιὰ μιὰν ἀδιάκοπη σχέση, γιὰ μιὰ συστηματικὴ ἐξάρτηση τοῦ Κάλβου ἀπὸ τῆς «Νύχτες». Ἡ σχέση αὐτὴ ὑπάρχει στὶς ἔννοιες, στὸ ὕλικό τῶν παραστάσεων καὶ τῶν εἰκόνων καθὼς καὶ στὴν διατύπωσή τους. Θὰ σημειώσω ἀκόμη ὅτι τὸ βασικὸ θέμα τῆς ὁδοῦ τοῦ Κάλβου «Εἰς θάνατον» ξαναβρίσκεται ὀλόκληρο μέσα στὴν πέμπτη νύχτα τοῦ Young, κατὰ τὴν διαίρεση τοῦ Le Tourneur: ὁ ποιητὴς στέκεται μπροστὰ σ' ἕναν τάφο, τὸν τάφο τῆς κόρης του.

«Μὰ ποῖο καινούριο πρᾶγμα χτυπᾷ τὸ βλέμμα μου; Ὁ τάφος τῆς Ναρκισσίας ἀνοίγεται μπροστὰ μου...»

Ἄπὸ μέσα του ξεπηδάει ἡ ἀλήθεια καὶ τὸν παρηγοεῖ:

«Χάνονται τὰ νέφη τῶν παθῶν ποὺ σκοτείνιαζαν τὴ σκέψη μου, τὰ σκοτάδια χάνονται. Στὴ λάμψη αὐτοῦ τοῦ δυνατοῦ φωτός, ὁ ὀρίζοντάς μου ἐκτείνεται, νέες ἰκανότητες ἔρχονται νὰ πλουτίσουν τὸ εἶναι μου». Ὁ θάνατος παύει πᾶ νὰ τοῦ φαίνεται κάτι φοβερό. Γεμάτος πίστη στὴν ἀρετὴ, τὸν ἀντιμετωπίζει. Ἡ ἀντιστοιχία δηλαδὴ μεταξύ τῶν δύο ποιημάτων εἶναι ἀπόλυτη καὶ καλύπτει ὀλόκληρη τὴν ὁδὸν. Ἀλλὰ βλέπει κανεὶς κιόλας πῶς ὁ γνήσιος ποιητὴς, ὁ γνήσιος καλλιτέχνης κατορθώνει μὲ, τὴν ὀπτική του ἰκανότητα, νὰ μᾶς δώσει εἰκόνες ζωῆς ἐκεῖ ποὺ ὁ Young μόνο ψυχρὲς ἀλληγορίες μπόρεσε νὰ παρουσιάσει.

Σὲ μιὰν ἄλλη ὁδῷ, «Εἰς Δόξαν», ὁ Κάλβος ἀρχίζει μὲ τὸν γνωστὸ ἀποφθεγματικὸ τρόπο:

Ἐσφαλεν ὁ τὴν δόξαν
ὀνομάσας ματαίαν.

Ἡ ἀπολογία αὐτὴ τῆς εὐγενικῆς φιλοδοξίας, φαίνεται σὰν μιὰ ἀπάντηση στὴν δεκάτη τετάρτη Νύχτα τοῦ Young — πάντα κατὰ τὴ διαίρεση τοῦ Le Tourneur. Ἐκεῖ ὕστερα ἀπὸ μιὰν ἀποστροφή πρὸς τὴν φι-

λοδοξία «πλούσια πηγὴ τοῦ ἀγαθοῦ καὶ τοῦ κακοῦ», ὁ ποιητὴς τῶν Νυκτῶν ἀναπτύσσει τὰ κακὰ τῆς φιλοδοξίας. Πρῶτα δμως, μὲ λίγα λόγια σταθμίζει τὴν ἀρετὴ τῆς: «Ἐἶσαι γιὰ τὸν ἀνθρώπο ὅ,τι εἶναι τὰ φτερά γιὰ τὸ πουλί».

Δίδει αὐτὴ τὰ πτερά...

Κι ἐδῶ ἡ ἀντιστοιχία εἶναι ἀπόλυτη. «Ὁ τὴν δόξαν ὀνομάσας ματαίαν» εἶναι ὁ Young. Κι ἄλλοῦ, ὅταν λέει πῶς «οἱ αὐστηροὶ τοῦ στίχοι δὲν θὰ ἐκτιμηθοῦν ἀπὸ τοὺς διεφθαρμένους ἀνθρώπους» δὲν φαίνεται νὰ ἄφησε ἀδιάφορο τὸν Κάλβο. Ὁ ὕμνος τοῦ πρὸς τὴν νύχτα ἔχει στοιχεῖα ποὺ φαίνεται νὰ εἶχε ὑπ' ὄψει τοῦ ὁ Κάλβος στὴν ὁδὸν του «Εἰς Σούλι». Καὶ δίπλα σ' αὐτά, γενικώτερα πάλι, ἡ νύχτα, ἡ σελήνη, τὰ σύννεφα, οἱ τάφοι, τὰ δάκρυα, βασικά μοτίβα, ὅπως εἶδαμε, τῆς ποίησης τοῦ Κάλβου, εἶναι αὐτὴ ἡ ἴδια ἡ οὐσία τῆς τέχνης τοῦ Young καὶ τῶν μιμητῶν του. Ἐξ ἄλλου οἱ ἀποστροφές πρὸς τὴν ἀψυχη φύση, ὁ ρητορικὸς τόνος, οἱ διαφορὲς ὑποφορές καὶ τὰ ἄλλα ρητορικὰ σχήματα ποὺ διανθίζουν τὴν ποίηση τοῦ Κάλβου, ἡ λογικὴ διάρθρωση τῶν ὁδῶν ποὺ τοὺς δίνει καθὼς παρατηρήθηκε ἕνα αὐστηρὸ σχῆμα συλλογισμοῦ, βρίσκονται κι αὐτὰ κανονικὰ μέσα στὴν ποίηση τοῦ Young καὶ στὰ ἔργα τῆς κίνησης ποὺ ἐξεπήγασε ἀπὸ κεῖνον⁽⁶¹⁾.

Τὰ στοιχεῖα δμως αὐτὰ μᾶς φέρνουν καὶ σ' ἕνα ἄλλο ἔργο κοντά, ποὺ κι ἐκεῖνο εἶχε ἀπήχηση τεράστια στὴν Εὐρώπη ὡς καὶ στὸ πρῶτο τέταρτο τοῦ 18^{οῦ} αἰῶνα, καὶ προέρχεται ἄλλωστε κι αὐτὸ σὲ μεγάλο βαθμὸ ἀπὸ τὴν κίνηση ποὺ προκάλεσε ὁ Young. Ἐννοῶ τὸ σύνολο τῶν ποιημάτων ποὺ ἐκυκλοφόρησαν μὲ τὸ ὄνομα τοῦ Ὁσσιανοῦ. Καὶ μέσα σ' αὐτὰ ἔχουμε τὴ σελήνη, τὰ σύννεφα, τῆς ἐπικλήσεις πρὸς τὰ στοιχεῖα τῆς φύσης· ἀλλὰ δίπλα σ' αὐτά, ἔχουμε ἀκόμη καὶ ἀπειρες εἰκόνες παρμένες ἀπὸ τὴν θαλασσινὴ ζωὴ καὶ ἀπὸ τὴν θάλασσα γενικὰ καθὼς καὶ παραστάσεις ἡρωϊκῆς. Ἡ μεγάλη ἀναλογία θαλασσινῶν εἰκόνων ποὺ ἀπαντᾷ στὸ ἔργο τοῦ Κάλβου, ἂν πρέπει ἴσως νὰ ἐρμηνευθεῖ παράλληλα μὲ μιὰ βαθύτερη ψυχικὴ ἀνάλυση τοῦ ποιητῆ, ἔχει δμως φανερὴ σχέση μὲ τὰ ὀσσιανικὰ ποιήματα. Παραθέτω μερικὰ δείγματα τῆς ποίησης τοῦ Ὁσσιανοῦ, παρμένα ἐπίσης ἀπὸ παλιὰ μετάφρασή του καμωμένη στὴν καθαρεύουσα. Ὁ ἀρχαϊσμός τῆς μορφῆς τους προσθέτει ἕνα ἀκόμη στοιχεῖο γιὰ τὴν συσχέτιση μὲ τὸν Κάλβο.

«Αἱ ψυχαὶ τῶν ἐκκαίονται ἀναπολοῦσαι τὰς προγενεστέρας μάχας καὶ τὰς ἐνδόξους πράξεις. Οἱ ὀφθαλμοὶ τῶν εἰσὶ φλόγες πυρός, στρεφόμενοι πανταχοῦ πρὸς ἀναζήτησιν τοῦ ἐχθροῦ. Ἐχουσι διὰ χειρὸς τὰ ξίφη, τὰ δὲ ὄπλα τῶν ἀποπέμπουσι μαρμαρυγὴν. Ἴδου κατέρχονται ὡς χεῖμαρροι ἐκ τῶν ὀρέων· ἕκαστος ἐφορμᾷ μυκῶμενος ἀπὸ τοῦ

λόφου. Ἐξαστράπτουσιν οἱ ἀρχηγοὶ τῆς μάχης, περιβεβλημένοι τὴν πανοπλίαν τῶν πατέρων τῶν. Σκοτεινοὶ καὶ ζοφεροὶ ἀκολουθοῦσιν οἱ ἥρωες, ὡς τὰ ὄμβροφόρα νέφη ὀπισθεν τῶν πυρίνων οὐρανίων μετεώρων. Ὁ κρότος τῶν συγκρουομένων ὄπλων ἐπαυξάνει, οἱ δὲ ἀργοὶ κύνες ὄρουνται. Πάντες ἄδουσι τὸ πολεμικὸν ζῆμα, ἡ δὲ βραχῶδης Κρόμλα ἀντηχεῖ. Ἰστανταὶ πάντες ἐπὶ τῆς ζοφερᾶς ἐρείκης τῆς Λένας, ὡς ὀμίχλη σκιάζουσα τοὺς λόφους ἐν καιρῷ φθινοπώρου, ὅταν σκοτεινὴ καὶ ἀμαυρὰ ἐπικάθηται πρὸς τὸν οὐρανόν.

Οἱ ἀνεμοὶ διαπνέουσι τὰ δάση. Οἱ χεῖμαρροι καταρρέουσιν ἀπὸ τῶν βράχων. Ὁ ὕετός συνέρχεται ἐπὶ τῆς κορυφῆς τῆς Κρόμλας. Οἱ ἐρυθροὶ ἀστέρες τρέμουσι μεταξὺ τῶν ἱπταμένων νεφῶν. Δεινὴ ἦτο ἡ λάμψις τοῦ σιδήρου του, ὁμοιάζουσα πρὸς τὰ ἀπαίσια μετέωρα τοῦ θανάτου, καθήμενα ἐπὶ τῆς ἐρείκης τοῦ Μάλμωρ, ὅταν ὁ περιηγητὴς εἶναι μόνος, καὶ ὁ εὐρύς τῆς σελήνης κύκλος σκοτιζέται ἐν τῷ οὐρανῷ».

Στὸ ζήτημα τοῦ Ὄσσιανοῦ, οἱ συσχετίσεις εἰκόνων καὶ διαθέσεων πού θά μπορούσα κι αὐτὲς νὰ τίς συνεχίσω ἀφθονες εἴτε δανειζόμενος ἀπὸ τὴ μετάφραση πού χρησιμοποιῶ ἐδῶ, εἴτε μεταφράζοντας ὁ ἴδιος, εἶναι πάντως πιὸ ἐπικίνδυνες, γιατί καὶ ὁ ποιητὴς τῶν ἔργων τοῦ Ὄσσιανοῦ καὶ ὁ Κάλβος ἀντλοῦν καὶ οἱ δύο, σύμφωνα μὲ τὴν κοινὴ τους αἰσθητικὴ, εἰκόνες καὶ παραστάσεις καὶ παραβολές ἀπὸ τὴν ἀρχαία ποίηση καὶ μάλιστα τὴν ὁμηρικὴ καὶ τὴν πινδαρική καὶ τὴν βιβλική. Πάντως καὶ ἀνεξάρτητα ἀπ' αὐτό, ἡ ἀμεση μεταξὺ τους σχέση εἶναι, νομίζω, φανερὴ.

Δὲν εἶναι εὐτυχῶς ἀνάγκη νὰ ἀφηγηθῶ ἐδῶ τὴν ἱστορία τῶν δύο ἔργων, τοῦ Young καὶ τοῦ Ὄσσιανοῦ μέσα στὴν Εὐρωπαϊκὴ λογοτεχνία τῆς περιόδου πού μᾶς ἐνδιαφέρει, ὥστε ἔτσι νὰ δικαιολογήσω καὶ ἐξωτερικά τίς ἐπιδράσεις πού ἀνιχνεύω. Ἡ ἐργασία αὐτὴ ἔχει γίνεῖ εὐτυχῶς μὲ ὅλη τὴν ἀπαιτούμενη ἀκρίβεια καὶ στὰ συμπεράσματά της ἀπαντοῦμε δίπλα σ' ἄλλα καὶ τὰ ὀνόματα τοῦ Φώσκολου, τοῦ Pindemonte κ.τ.λ. Ὅστε κι ἂν ὁ Κάλβος δὲν εἶχε πάει στὴν Ἀγγλία τὴν πατρίδα τῶν δύο τούτων ἔργων, πάλι θά εἶχαμε τὸν τρόπο νὰ τὰ συσχετίσουμε μὲ τὴν δική του παραγωγή. Μὰ ἡ διαμονὴ τοῦ Κάλβου στὴν Ἀγγλία καὶ οἱ φιλολογικὲς ἐργασίες στίς ὁποῖες ἀσχολήθηκε ἐκεῖ, μᾶς προσφέρουν τὴν δυνατότητα μιᾶς ἀμεσης συσχέτισης μὲ τὰ ἔργα αὐτά. Ἐκεῖ ἀνέπνευσε ὁ ποιητὴς μᾶς ἕναν ἀέρα καθαρὰ μετακλασσικὸ πλέον καὶ ποτίσθηκε τὸ μεθυστικὸ κρασί τοῦ ρωμαντισμοῦ. Δὲν μπορούμε νὰ ξέρουμε πόσο ἡ στροφὴ τὸν πρὸς τὸν ρωμαντισμὸ, ἀπομακρύνοντάς τον ἀπὸ τίς ἰδέες τοῦ Φώσκολου, πού εἶχε πιά τότε ἀπαρνηθεῖ ἐντελῶς τοὺς παλιούς του θεούς, ἐνίσχυσε τὴν ρῆξή πού

ἐχώρισε ὀριστικά τοὺς δύο ποιητές. Ἐκεῖνο ὅμως πού ξέρουμε, εἶναι ὅτι ἀπὸ τὰ χρόνια ἐκεῖνα ἡ ψυχὴ τοῦ Κάλβου ἔμεινε βαθειὰ ποτισμένη ἀπὸ ρωμαντισμὸ. Νομίζω πὼς τὸ εἶδξα μέσα στὸ ἔργο του. Μὰ ἂς προσθέσω ἀκόμη πὼς ὁ ἄνθρωπος πού ντυνόταν πάντα μέσ' στὰ μαῦρα καὶ πού ἔβαφε μαῦρα τὰ ἐπιπλα τῆς κατοικίας του, μᾶς δείχνει καὶ μὲ τὴν ζωὴ του ἀκόμη τὴν βαθιὰ ἐπίδραση πού εἶχε ὑποστεί ἀπὸ τὸν ρωμαντισμὸ. Ρωμαντικὸ πουριτανισμὸ θά ὀνόμαζα τὴν θέση τοῦ Κάλβου μέσα στὴν ποίηση.

Ἔτσι πιά τελειώσαμε, νομίζω, ὅπως δὴποτε τὸν γύρο τῶν ἐπεισάκτων ἐκείνων συστατικῶν πού ἦρθαν νὰ προστεθοῦν στὴν ποιητικὴ ἰδιοφυΐα τοῦ Κάλβου καὶ νὰ τὴν ἐνισχύσουν, γιὰ νὰ ἀπαρτίσουν τίς ὁδὲς του. Ἀπὸ τίς πρώτες του παιδικὲς ἐντυπώσεις ὡς τὰ τριανταδύο του χρόνια πού δημοσιεύει τίς πρώτες του ὁδὲς εἶδαμε διαδοχικὰ νὰ συναπαίρνουν τὴν καρδιά του εἴτε τὸν νοῦ του ὁ φιλελευθερισμὸς καὶ τὸ πνεῦμα τῆς ἐπιστροφῆς πρὸς τὴν ἀρχαιότητα, ὁ θαυμασμὸς τῆς ἀρετῆς καὶ τοῦ ἠρωϊσμοῦ, ὕστερα ὁ τυπικὸς γαλλικὸς κλασσικισμὸς τοῦ 18^{ου} αἰῶνα μὲ τὸν διδασκισμὸ γιὰ ὄριο τῆς ποίησης καὶ τὴν μίμηση γιὰ τὸ ἀσφαλέστερο μέσον πρὸς αὐτὴν. Κατόπιν τὸν εἶδαμε δεμένο ἀπὸ τὰ θέλητρα τῆς μεγαλόστομης ἀρχαϊκῆς ποίησης τῶν Ἰταλῶν, καθὼς φανερώνεται στίς ἀρχές τοῦ 18^{ου} αἰῶνα καὶ πρὶν ἀπὸ τὸ ξέσπασμα τὸ ρωμαντικὸ, τὸν εἶδαμε μεθυσμένο ἀπὸ τὴν λέξη τὴν ἀρχαϊκὴ κι ἀπὸ τὴν εἰκόνα τὴν ὁμηρικὴ κι ἀπὸ τὸν στίχο τὸν κλασσικὸ, ἐχθρὸ τῆς μουσικῆς καὶ τῆς ρίμας, κι ἀπὸ τὴν ἔκφραση τὴ ρητορικὴ. Καὶ τέλος εἶδαμε τὸ συναπάντημά του μὲ τὸν πιὸ πρωτόγονο καὶ ἀνόθευτο ρωμαντισμὸ, μὲ τὴν ἀπέραντη θλίψη τοῦ Young καὶ τὴ νοσταλγικὴ μελαγχολία τοῦ Ossian.

Ἐξαφνα, στὰ τριανταδύο του χρόνια ἐπάνω, μ' αὐτὴν τὴν σερμαγιά ἀντικρῶζει τὴν μοναδικὴ ἐμπειρία τοῦ ἀγῶνα. Ἡ ποιητικὴ φράση θά στερεώσει τὴν ὑπαρξὴ του μπροστὰ στὴν καινούρια αὐτὴν ἐμπειρία· ποίηση θά σταθεῖ ἡ ψυχικὴ του ἀντίδραση. Ὅμως ἡ ποίηση εἶναι ἔκφραση, εἶναι θέση, εἶναι λόγος ἐφαρμοσμένος κι ὄχι λόγος μετέωρος. Ποιὰ τέχνη, ποιὸ ντύμα, ποιὰ μορφή θά πάρει ἡ ποίησή του καὶ ποιὰ εἶναι ἡ ποίηση πού θά καλυφθεῖ, πού θά ντυθεῖ μ' αὐτὸ τὸ ντύμα; Μὲ νοσταλγία καὶ θλίψη, μὲ μελαγχολία εἶχε τραφεῖ ἡ ψυχὴ του, σχεδὸν εἴκοσι χρόνους μακριὰ ἀπὸ τὴν πατρίδα του, μέσα στίς δυσκολίες καὶ τοὺς ἀχαρῶς ἀγῶνες τῆς ζωῆς· καὶ εἶχε ταιριάξει πιὸ καλὰ μὲ τὴν ἀντίστοιχη ποίηση, τὴν ρωμαντικὴ, τὴν ποίηση τῶν τάφων καὶ τῶν βακρῶν, ἐνῶ τὰ κλασσικὰ μοτίβα πού ἀπὸ παιδί τὸν παρακολουθοῦσαν, σχηματικὰ μόνον καὶ διαισθητικὰ τὸν εἶχαν ἀγγίξει. Ὅμως ἐδῶ εἶναι ἀταίριαχτὴ τῶν ἐρειπίων ἡ ποίηση: ἕνας κόσμος οἰκοδομεῖται καινού-

ριος και παρθενικός επάνω στα γερά προγονικά θεμέλια, ήρωϊσμοί, πράξεις ύψηλές και γενναίες, λεβεντιά και δύναμη, αυτά είναι τα θέματα που θα εμπνεύσουν την μουσα του, θέματα άκρως αντίθετα με το ποιητικό ιδανικό το παθητικό κι αρρωστημένο που τον θέλγει. Έχει να δοξολογήσει και να ένθουσιάσει πλάθοντας, δουλεύοντας επάνω σε μια ματιέρα «άκρως» αντίθετη από την ατμόσφαιρα που θέλει να δημιουργήσει. Έχει να δουλέψει, να «ποιήσει» με αισθήματα με ψυχικό κόσμο άκρως αντίθετα από τα αισθήματα που θέλει να εμπνεύσει. Νομίζω ότι έτσι δείχνω όπωσδήποτε φανερά πως διαγράφεται μέσα στην ψυχή του ποιητή, του Κάλβου, ένα δυνατό και βίαιο δράμα, όχι απλώς το δράμα της μορφής που είναι έγγενές στην τέχνη, αλλά δράμα ενός κόσμου ψυχικού αταίριαχτου με την πραγματικότητα, με αυτήν την πραγματικότητα που είναι ωστόσο η ουσία της εμπνευσής του. Η ποίηση, τώρα, σε μια βαθμίδα υψηλότερη ξεπηδάει ακριβώς μέσα από αυτό το δράμα: με μια παράξενη ιδιοτυπία θα συνταιριάσει το βάθος της μελαγχολίας με τα κλασσικά διδάγματα που εξέθρεψαν την νεότητά του, με την αγάπη και την εξύμνηση της αρετής, με το κήρυγμα της επιστροφής προς τα αρχαία ιδανικά, με τον διδακτισμό, μέσα στις φόρμες που θα κατασκευάσει μόνος του, αλλά σύμφωνα με τα πρότυπα της Ιταλικής σχολής που την γνώρισε και την έζησε καλά: φόρμες αρχαϊσμού γλωσσικού, μεγαλοστομίας που αγγίζει τον ρητορισμό, εικόνων δανεισμένων από τους μεγάλους της αρχαιότητας, στίχοι απαλλαγμένοι από τα νεωτερικά θέλητρα της ρίμας, συνταιριασμένα με μέτρα κλασσικά.

Από την δραματική αυτήν αντίθεση νομίζω πως δεν είναι ξένη ή έμορφη της ποίησης του Κάλβου και η ιδιαίτερη συγκίνηση που αναδίδει. Θα ξέφευγα όμως από τα όρια της μελέτης αυτής αν εμπαινα σε μίαν αισθητική ανάλυση της τέχνης του ποιητή. Ούτε αισθητική ούτε ψυχική ανάλυση: ανάμεσα στις κρύφτες πηγές του έργου και στις άρτιωμένες έπιτεύξεις, προσπάθησα να οδηγηθώ ως τις φανερές πηγές, ως εκεί που καθαρό, απλλαγμένο πιά από τις μυστικές του αναμίξεις και ζυμώσεις, ρέει το ποτάμι της ποίησης.

ΣΤ' ΣΥΣΤΗΜΑ

Και θα μπορούσα ίσως να σταματήσω εδώ την έρευνά μου, μιά και φθάσαμε στον σκοπό μας και άνοιχνασε ο δρόμος που αποτελεί για την ώρα το φανερό σύνολο των πηγών του Κάλβου, σύμφωνα με όσα δρισα αρχίζοντας την μελέτη αυτήν. αλλά νομίζω ότι θα φανεί άρτιότερα και πληρέστερα η εργασία μας αν ύστερα από την Ιστορική και χρονολογική έκθεση που διέγραψα, επιχειρήσω και μιά συστηματική κατάταξη των

πηγών του Κάλβου. Επιμένω και πάλι να θυμίσω πως όσο κι αν στην εποχή του Κάλβου και στην αισθητική που έδιδάχθηκε και από τους Έλληνες και από τους Ιταλούς δασκάλους του, μίμηση και επίδραση ταυτίζονται κανονικά, έμεις δεν έχουμε το δικαίωμα να ταυτίζουμε τα δύο στην έρευνά μας κι εκείνο που αναζητήσαμε εδώ, είναι εκείνο που μπορεί να αποτελέσει έναν ουσιαστικό πλουτισμό του ποιητή και συνάμα να αποτελέσει μιά ουσιαστική προσφορά για την γνωριμία μας μαζί του: είναι οι πηγές από τις όποιες άντλησε τα μεταβιβαστά στοιχεία της ποίησης του, οι επιδράσεις που υπέστη, οι μορφές που τον έθελξαν. Αντίθετα μάλιστα με ό,τι θα μπορούσε να νομισθεί εκ πρώτης όψεως, οι μιμήσεις τα ξένα δηλαδή συστατικά που ξαναβρίσκουμε άκρια μέσα σ' ένα έργο, ή μόνη χρησιμότητα που έχουν—αν δεν καταλογίσουμε χρησιμότητα την επίδειξη που θα μπορεί να κάνει έξ αφορμής της ο έρευνητής—είναι ακριβώς να μας βάλουν στα ίχνη ένδεχομένων επιδράσεων, με τελικό σκοπό πάντοτε να εξακριβωθεί ή ατομική αντίδραση του δημιουργού στις όποιες ξένες επιδράσεις και ο τρόπος με τον όποιον κατώρθωσε από το «μη δικό του» να κάνει το «δικό του». Κι ακόμα θυμίζω, ζήτημα πολύ λεπτό, πως σπάνιο είναι να απαντήσουμε μονόπλευρες επιδράσεις επάνω σ' έναν δημιουργό. Άνεξάρτητα από την αρχή πως συνήθως οι επιδράσεις συμπληρώνουν και δεν άλλοιώνουν την βαθύτερη διάθεση των συγγραφέων, δεν πρέπει ποτέ να ξεχνούμε πως κανονικά οι παράγοντες που οδηγούν σ' ένα φαινόμενο καλλιτεχνικό είναι πολλαπλοί, ανταποκρίνονται σε πολλές έξωτερικές επιδράσεις και σε πολλές έξωτερικές αναγκαιότητες. Από τα στοιχεία όλα αυτά διαλέξαμε εδώ συνειδητά εκείνα μόνο που ανήκουν στην έρευνά μας και αφήσαμε έξω όσα ανταποκρίνονται στις άλλες ζητήσεις που ανέφερα άμεσα πιο επάνω. Αντίθετα προσπάθησα να σημειώσω όλες τις επιδράσεις που ένόμισα ότι συγκλίνουν προς το ίδιο αποτέλεσμα μέσα στην τέχνη του Κάλβου.

Αν θελήσουμε λοιπόν να κατατάξουμε συστηματικά τις επιδράσεις που έδέχθηκε ο Κάλβος καθώς φανερώνονται μέσα στις είκοσι έλληνικές ώδες του, θα σημειώσουμε τα ακόλουθα, αρχίζοντας από την έπιφάνεια και προχωρώντας προς το βάθος, αρχίζοντας από τα φαινόμενα προς τα νοούμενα.

Ο στίχος είναι ιδιότυπος με βάση την Ιταλική στιχουργική, χωρίς ρίμα, σύμφωνα με τα διδάγματα της νέας Ιταλικής σχολής, που έφήρμοσε στα πιο έπίσημα ποιήματά του ο Φώσκολος. Ίσως η αρχική του σύλληψη να προέρχεται από τον δεκαπεντασλλαβο-έξαρχαϊσμένο, σύμφωνα με τις γλωσσικές άντιλήψεις του Φώσκολου, για συνδυασμό του «λαϊκού» με το «αρχαϊκό».

(Θυμίζω πὼς ἐχθρὸς τῆς ρίμας εἶναι ὁ Κοραῖς· δὲν ἔχουμε ὅμως στοιχεῖα γιὰ τὴν συσχέτιση).

Ἡ γλῶσσα εἶναι ἀρχαϊκὴ μὲ ἐκζητήση λέξεων ἠχηρῶν καὶ ἐπιβλητικῶν μάλλον παρὰ ὑποβλητικῶν. Σὲ τοῦτο παίρνει θέση μέσα στὸ γλωσσικὸ ζήτημα καθοδηγημένος ὅμως καὶ ἔμπνευσμένος ὄχι ἀπὸ τὰ ἑλληνικὰ προβλήματα οὔτε ἀπὸ τὶς ἑλληνικὲς λύσεις ἀλλὰ ἀπὸ τὸ γλωσσικὸ ζήτημα τῆς Ἰταλίας στὸν καιρὸ τοῦ καὶ ἀπὸ τὴν λύση ποὺ συνιστοῦσαν καὶ ἐφήρμοζαν ὁ Φώσκολος καὶ οἱ ὁμόγνωμοὶ τοῦ καθαρολόγοι.

Συνέπεια τοῦτου εἶναι καὶ ὁ πομπικὸς, ἐπίσημος, μεγαλόστομος καὶ ρητορικὸς τόνος τῆς ποίησής του, ποὺ ἔχει ὅμως καὶ στενὸ σύνδεσμο μὲ τὸν διδακτισμὸ τῆς. Ὁ διδακτισμὸς αὐτός, τυπικὴ ἐπιβίωση τοῦ 17 αἰῶνα, ἀποτελεῖ τὴν κανονικὴν διδασκαλίαν ὅλων τῶν νεοελληνικῶν διδακτικῶν ἐγχειριδίων τῆς περιόδου ποὺ μᾶς ἐνδιαφέρει. Συναμα ἀποτελεῖ τὴν βάση τῆς αἰσθητικῆς τῶν Ἰταλῶν ποιητῶν τῆς ομάδας τοῦ Φώσκολου.

Οἱ εἰκόνες, ἀλληγορίαι, παραβολαὶ εἶναι συνήθως δανεισμέναι ἀπὸ τοὺς ἀρχαίους, Ὅμηρο, Ἰδίως, καὶ Πίνδαρο, σύμφωνα μὲ τὰ αἰσθητικὰ διδάγματα καὶ τὶς συμβουλὰς τοῦ Φώσκολου. Ἄλλαι, πρὸ σύντομες συνήθως, εἰκόνες προέρχονται ἀπὸ τὸν Ossian.

Βλέπουμε δηλαδὴ ὅτι τὸ σύνολο περίπου τῆς μορφῆς ἔφθασε στὸν Κάλβο ἀπὸ τὸν 17 αἰῶνα διὰ μέσου εἴτε τῶν Ἑλλήνων διδασκάλων του, εἴτε τῆς σύγχρονης του Ἰταλικῆς λογοτεχνίας ὅπως τὴν ἐγνώρισε στὸ περιβάλλον τοῦ Φώσκολου.

Ἀντίθετα τὰ πρὸ θεμελιώδη συστατικά, πνευματικὰ εἴτε ψυχικὰ, πρέπει νὰ ἀναζητή-

σομε ἰδίως ἀλλοῦ καὶ σ' ἓνα μεγάλο τοῦς μέρος ἔρχονται σὲ ἀντίθεση μὲ τὰ πρῶτα.

Ἔτσι ἡ θρησκευτικὴ συνείδηση συνδέεται μὲ τὴν μορφή τῆς μητέρας του, στὴν ποίησίν του ὅπως ἴσως καὶ στὴ ζωὴ του.

Ἡ ἀγάπη τῆς Ἐλευθερίας καὶ τῆς Ἀρετῆς συνδέονται μὲ τὶς πρῶτες παραστάσεις τῆς ζωῆς του, ὅπως φάνηκαν μπροστὰ τοῦ μὲ τὶς ἀρχὰς τῆς Γαλλικῆς Ἐπανάστασης καὶ τὴν — ἀμεση ἴσως — διδασκαλίαν τοῦ Μαρτελάου. Μὲ τὶς ἐννοίας αὐτές, ἀπὸ κάποια πλευρά, καὶ μὲ τὸν Μαρτελάου συνδέεται καὶ ὁ κλασικισμὸς του, ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὸν γλωσσικὸ τοῦ ἀρχαϊσμοῦ καὶ σχετικὰ μὲ τὴν ἀγάπην τοῦ γένους καὶ τὴν ἐλπίδα γιὰ ἀνάστασιν τῆς παλιᾶς δόξας.

Τέλος ἡ θλιβερὴ καὶ ἀπαισιόδοξη διάθεσις, ποὺ βρίσκει παρηγορίαν στὴν πίστη, καὶ τὰ σύμβολά του καὶ οἱ εἰκόνες ποὺ συνδέονται μ' αὐτές, προέρχονται ἀπὸ τὸν βόρειο προρωμαντισμὸ καὶ πρωτορωμαντισμὸ ὅπως τὸν ἐγνώρισε ὁ Κάλβος στὸν Young. Παράλληλη (μελαγχολία κλπ.) εἶναι καὶ ἡ ἐπίδρασις τοῦ Ossian.

Ἔτσι, ἴσως, κοιτάζοντας μέσα στὸ σύντομο παρελθόν του ὁ ποιητὴς μὲ μάτι ἄτρομο, θὰ μπορούσε νὰ καθορίσει περίπου τὶς ὀφειλές του πρὸς τοὺς ἀνθρώπους ποὺ τὸν ἐξέθρεψαν. Καὶ πάνω σ' αὐτές νὰ τάξει καὶ μίαν ἄλλη ὀφειλὴν τοῦ πρὸς τὴν θεῖαν πρόνοιαν ποὺ σοφὰ καθόρισε μέσα στὶς τροχιὰς ὅλων τῶν ζωντανῶν, τὶς συναντήσεις καὶ τὶς συζητήσεις ποὺ τοῦ ἐπέτρεψαν νὰ δημιουργήσει τὸ ἔργο του: «Πάντα γὰρ ταῦτα θεῶν βοηθῶν καὶ τύχης δεῖται», θὰ μπορούσε νὰ ἐπαναλάβει καὶ ἐκεῖνος μὲ τὸν Στωϊκόν.

Κ. Θ. ΔΗΜΑΡΑΣ

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

Ἡ μελέτη μου αὐτὴ γράφτηκε τὸν χειμῶνα τοῦ 1941-42 καὶ ἀνακοινώθηκε στὸν κύκλο «Παλαμᾶ». Οἱ σημειώσεις συμπληρώθηκαν ἀργότερα. Τώρα ποὺ τυπώνεται σημειῶνω, γιὰ νὰ ἐνημερώσω τὴν βιβλιογραφίαν μου, τρία δημοσιεύματα μεταγενέστερά της ποὺ δὲν ἔχω χρησιμοποιήσει: «Κάλβου, Ἡ Λύρα μὲ πρόλογο Γιώργου Σεφέρη», Ἀλεξάνδρεια 1942.— Ε. Κριαρᾶ «Μελετήματα στὸν Ἀνδρέα Κάλβο», Ἀθήνα 1945 καὶ Ἀλ. Γ. Σαρῆ «Ἐδαί τοῦ Ἀνδρέου Κάλβου», Ἀθήνα 1946. Λυποῦμαι ποὺ δὲν εἶχα ὑπ' ὄψην μου τὸ πρῶτο: θὰ μ' ἐνδιέφερε ἰδιαίτερα νὰ συζητήσω τὶς ἀπόψεις τοῦ Γ. Σεφέρη, ποὺ καταλήγει στὰ ἴδια συμπεράσματα μαζί μου ἀναφορικὰ μὲ τὸν διχασμὸ τῆς προσωπικότητος τοῦ Κάλβου, ἀλλὰ τὴν ἐρμηνεύει ἐντελῶς διαφορετικὰ. Ἡ πολὺ ἐνδιαφέρουσα καὶ πειστικὴ μελέτη τοῦ κ. Ε. Κριαρᾶ ἐνισχύει καὶ ἐπεκτείνει τὰ συμπεράσματά μου—ποὺ εἶταν, ἄλλωστε, γνωστὰ στὸν συγγραφέα της—σχετικὰ μὲ τὶς πηγὰς τῆς ἔμπνευσης τοῦ Κάλβου. Τέλος ἡ ἐργασία τοῦ κ. Σαρῆ, ποὺ—ἀνεξάρτητα ἀπὸ κάποιες λεπτομερειακὰς ἐπιφυλάξεις ποὺ μοῦ

γεννᾶ—δὲν ἀμφιβάλλω πὼς θὰ σταθεῖ πολὺ χρήσιμη στὸ σύνολόν της γιὰ τὴν σχολικὴ διδασκαλίαν τῶν Ἐδαῶν, δὲν ἀγγίζει τὰ θέματα ποὺ μὲ ἀπασχολοῦν ἐδῶ.

(1) Κ. Θ. Δημαρᾶ: Δοκίμιον γιὰ τὴν ποίησιν, Ἀθήνα [1948] σ. 68 κέ.

(2) Δυστυχῶς δὲν μπόρεσα νὰ χρησιμοποιήσω στὸ σημεῖον τοῦτο τὴν μελέτην τοῦ P. Van Tieghem, Influences et simultanésités en histoire Littéraire (The Romanic Review 1929).

(3) Ὅταν οἱ γονεῖς του χωρίσθηκαν στὰ 1805, ὁ πατέρας ζοῦσε ἤδη «πρὸ χρόνων», μὲ τὰ παιδιὰ του καθὼς φαίνεται, μακρὰ ἀπὸ τὴν Ζάκυνθο. Π. Ἀκρίτας Β' (1905/6) 283. Ὁ ποιητὴς ὁ ἴδιος γράφει σὲ ὠδὴν του δημοσιευμένην στὰ 1824, πὼς ἔζησε «τὸ πέμπτον τοῦ αἰῶνος εἰς ξένα ἔθνη» (Α', 4. Οἱ παραπομπές μου στὶς ὠδὲς γίνονται ὁμοίωμορφα μὲ τὸν ἑλληνικὸν ἀριθμὸν γιὰ τὴν ὠδὴν καὶ τὸν ἀραβικὸν γιὰ τὴν στροφὴν). Βλ. ἐπίσης στὶς σχετικὰς ἐργασίας τοῦ Ν. Τωμαδάκη. π. Ἑλληνικά Ι' (1938) 47 καὶ Ἀφιέρωμα εἰς Κωνσταντῖνον Ἀμαντὸν Ἀθῆναι 1940, 164.

(4) Π. 'Ακρίτας: ε. α. 284.

(5) 'Η εξέλιξη της ελληνικής κοινωνίας στα χρόνια εκείνα ήταν εξαιρετικά γοργή: ο ελληνισμός έβγαινε από τον μεσαίωνα και προσπαθούσε σε διάστημα λίγων δεκαετηρίδων να προσαρμοσθεί σε ό,τι απαιτήθηκαν αιώνες στη Δύση για να αποκτηθεί. Για τούτο μαρτυρίες από συγγραφές ελληνικές ή από περιηγητές ξένους, έφ' όσον ανήκουν σε εποχές που απέχουν ως είναι και λίγα χρόνια από την εποχή που ενδιαφέρει την κάθε έρευνα, είναι άχρηστες ή και επικίνδυνες, γιατί μπορούν να οδηγήσουν σε σφαλερά συμπεράσματα.

(6) Οί κήποι, L. Castellan: *Lettres sur la Morée*. Έκδ. Β' Παρίσι Γ' 1820, 302. 'Ο κάμπος, αὐτ. 304, οί κάτοικοι, A. Grasset St Sauveur: *Voyage Historique, littéraire et pittoresque dans les Iles Ioniennes* Παρίσι, Γ' έτος VIII (=1799/1800) 197. 'Υπαίθρια γιορτή, αὐτ. 106. 'Αγωνίσματα. J.-P. Bellaire: *Précis des opérations générales de la division française du Levant*, Παρίσι 1805, 108. 'Άλλες συνήθειες. Castellan ε. α. 289. 'Εμορφιά, Bellaire ε. α. 153.

(7) Βλ. 'Ωδός Α, ΙΓ' 2, ΙΕ' 2.

(8) Castellan ε. α. 292, 301.

(9) Βλ. Σ. Μ. Θεοτόκη 'Αναμνηστικόν τεύχος της Πανωνίου αναδρομικής εκθέσεως Α' (1914) σ. 38. Δε Βιάζη π. 'Ελληνική 'Επιθεώρησις ΙΑ' (1918) σ. 451, Κ. Σολδάτος π. Ν. Κράτος 1939 σ. 80-81. Εύγενής ονομάζεται ή οικογένεια Ρουκάνη στα έγγραφα που έχει δημοσιεύσει ο Λ. Χ. Ζώης, Πανελλήνιον 'Ημερολόγιον Α (1908) σ. 340 κ. έξ. και ο Σπ. Δε Βιάζης π. 'Ακρίτας Β' (1905-6) σ. 283. 'Η οικονομική κατάσταση γίνεται φανερή από τὸ προικοσύμφωνο που δημοσίευσε ο Λ. Χ. Ζώης ε. α. βλ. και τὰ σχόλια Κ. Σολδάτου ε. α.

(10) Στὸ προικοσύμφωνο αναφέρεται σύμφωνα με τὴ μετάφραση τοῦ Λ. Χ. Ζώης ε. α. (σ. 349) ὡς ἀνθυπολοχαγός. 'Υστερα τὸν βλέπουμε ἔμπορο καὶ ναυτικό βλ. Ν. Β. Τωμαδάκη 'Αφιέρωμα ε. α. σ. 169. 'Ενδεικτικὸ εἶναι ὅτι τὸ διαζύγιο τοῦ ζεύγους Κάλβου ἐξεδόθη εἰς βάρος τοῦ συζύγου ἐπειδὴ εἶχε ἐγκαταλείψει «πρὸ χρόνων» τὴ γυναῖκα του. 'Η πράξη δημοσιεύθηκε ἀπὸ τὸν Σπ. Δε Βιάζη, π. 'Ακρίτας, ε. α. σ. 283-4.

(11) Λιβόρνο, Ν. Β. Τωμαδάκης 'Αφιέρωμα ε. α. σ. 169. Σαναπαντρούτη, Δε Βιάζης, π. 'Ακρίτας ε. α. σ. 284. 'Εκλαίε, διαθήκη, Δε Βιάζης ε. α. 'Η σύγκριση ἀνάμεσα στὸ προικοσύμφωνο (Ζώης ε. α.) καὶ τὴν διαθήκη τῆς μητέρας τοῦ Κάλβου φανερῶνει σημαντικὴ ἐλάττωσις τῆς περιουσίας. (Σχετικὸ ἀπόσπασμα δημοσιευμένο ἀπὸ τὸν Σπ. Δε Βιάζη στὸ π. 'Ακρίτας ε. α. σ. 284 καὶ π. 'Ελληνικὴ 'Επιθεώρησις ΙΒ' (1919) σ. 594). 'Ας προστεθεῖ ὡς τεκμήριο καὶ ἡ κατοπινὴ φτώχεια τοῦ Κάλβου.

(12) π. 'Ακρίτας καὶ 'Ελληνικὴ 'Επιθεώρησις ε. α.

(13) Γ', 16

(14) Γ. Ζώρα: 'Ο Κάλβος καὶ οἱ σχέσεις του, Ρώμη 1939 σ. 5.

(15) 'Η θάλασσα π. χ. τυπικὸ σύμβολο τῆς μητέρας θὰ ἴδουμε πῶς κατὰ πῶς παρουσιάζεται με καταπληκτικὴ ἀναλογία μέσα στὸ ἔργο τοῦ Κάλβου. Τοῦτο ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὰ ἐξωτερικὰ κίνητρα ποὺ τὸ ἐπέτρεπαν ἢ ἀπὸ ἐνδεχόμενες ἐπιδράσεις ποὺ θὰ συναντήσουμε πῶς κατὰ.

(16) Στὴν πάντοτε ἀνώμαλη κοινωνικὴ ζωὴ τῆς Ζακύνθου, εἶχαν ἀυξήσει στὰ παιδικὰ χρόνια τοῦ Κάλβου καὶ οἱ ὁμαδικὲς ἐκδηλώσεις τῆς ἀνωμαλίας (Grasset St Sauveur ε. α. σ. 253, Bellaire ε. α. σ. 450-451 κ.λ.π.).

(17) Βλ. Κ. Παλαμά: Τὰ Πρῶτα Κριτικά, 'Αθήνα 1913 σ. 27.

(18) Τὴν ἐντύπωση ποὺ ἔκανε ἡ προκήρυξις, τὴν γνωρίζουμε ἀπὸ τὸν Χιώτη, 'Ιστορικὰ 'Απομνημονεύματα Γ', [1868], Κέρκυρα σ. 593 κ.έξ. καὶ ἀπὸ τὸν Μαυρογιάννη: 'Ιστορία τῶν 'Ιονίων Νήσων, 'Αθήνα 1889, Α' 94-5. Τὴν συμπεραίνουμε ὅμως ἀσφαλέστερα ἀπὸ τὴν ἐπίδραση ποὺ εἶχε στὰ γράμματά μας: ὁ Μαρτελάος μέσα στὴν 'Ωδὴ του βάζει σὲ στίχους φράσεις τῆς προκήρυξης. Μιὰ ἀπ' αὐτὲς, καθὼς γνωρίζουμε, περνάει καὶ μέσα στὸν 'Υμνο τοῦ Σολωμοῦ. Βλ. σχετικὰ καὶ Ν. Βέη στὸ π. Ν. 'Εστία ΚΖ' 1940 339 κ. έξ. Τὸ κείμενο βλ. στὸν Χιώτη ε. α. σ. 594-5, σὲ ἑλληνικὴ μετάφραση. Στὸ πρωτότυπο τὸ ἔχει ὁ 'Ε. Λούντζης, *Storia delle Isole Ionie sotto il reggimento dei repubblicani francesi*, Βενετία, 1860, 90-2. Δὲν προχωρῶ στὴν ἀνάλυση τῶν ἄλλων στοιχείων τῆς γιατί δὲν ἔχουν στὴν προκήρυξη τὴν πρωτεύουσα καὶ ἰδιότυπη σημασία τῆς ἀρετῆς. Στὴν λέξη τούτη θὰ ἐπανέλθουμε πῶς κατὰ.

(19) Βλ. Λούντζη ε. α. σ. 94, Χιώτη ε. α. σ. 597, Δε Βιάζη π. Παρνασσός ΙΔ', 1892, 625, Μαυρογιάννη ε. α. σ. 95. Σχετικὸ ἐπεισόδιο βλ. καὶ στὸ *Voyage de Dimo et Nicolo Stephanopoli en Grèce pendant les années V et VI*, Παρίσι Α' 93. Μιὰ λογοτεχνικὴ περιγραφή τῆς γιορτῆς, γραμμὴ ἀπὸ τὸν κ. Δ. Ρώμα βλ. στὸ π. 'Ιόνιος 'Ανθολογία ΙΓ' (1939) 299-300.

(20) P. Bliard, *Fraternité Révolutionnaire*, Παρίσι, 1908, 258. Για τὰ δέντρα αὐτά, «τῆς ἐλευθερίας» ἢ «τῆς ἀδελφωσύνης» ὅπως τὰ ὠνόμαζαν, βλ. αὐτ. 257-304. Τὸ βιβλίο, ἂν καὶ γραμμὸ με πολλὴ μεροληψία ὑπὲρ τῆς ἀριστοκρατίας, εἶναι χρήσιμο γιὰ τὶς πληροφορίες του. 'Η ἔκφραση τοῦ Grégoire εἶναι παρμένη ἀπὸ τὸ ἔργο τοῦ *Essai historique et patriotique sur les arbres de la liberté*. (Γιὰ τὸν Grégoire, ἀπὸ τὴν ἀποψή μας βλ. τὴν μελέτη τοῦ κ. Μ. Λάσκαρι, *L'abbé Grégoire et la Grèce*, Παρίσι 1932). Στὸ βιβλίο τοῦ P. Bliard, σ. 260 κ. έξ. ἔχουμε περιγραφή τῆς σχετικῆς τελετῆς ἀπὸ τὴν ὁποία φαίνεται ὁ ἐντονος ἀρχαῖος χαρακτήρας ποὺ ἤθελαν νὰ τὶς δίνουν, με τὸν τρόπο τους, οἱ ὄργανοι

τές της. Για τον αρχαϊσμό στα χρόνια εκείνα βλ. και έδω πολ.

(21) 'Ο κατ' έξοχην διδάσκαλος, π. 'Εθνική 'Αγωγή Α', 1895, 241. 'Εδίδασκε δωρεάν, Δε Βιάζης π. Νέα Ζωή 'Αλεξάνδρεια Ε' 1908-9 σ. 355. 'Η μορφή του Μαρτελάου επανέρχεται και πιο κάτω στην μελέτη αυτή και συσχετίζεται με τον Κάλβο. Οι πληρέστερες βιογραφίες του Μαρτελάου βρίσκονται στον Κατραμή: Φιλολογικά 'Ανάλεκτα Ζακύνθου, Ζάκυνθος 1880 σ. 411-418, στον Δε Βιάζη π. Νέα Ζωή ε. α. π. Κυψέλη, Ζάκυνθος Β' 1885 σ. 449 κ. έξ. και η Λύρα 'Ανδρέου Κάλβου και ανέκδοτος ύμνος 'Αντωνίου Μαρτελάου, Ζάκυνθος 1881, σ. 181 κ. έξ. Βλ. και 'Ημερολόγιον 'Εθνικών Φιλανθρωπικών Καταστημάτων Κωνσταντινούπολη Γ' (1906) σ. 306-9, Τ. Κανδηλώρου 'Η Φιλική 'Εταιρία, 'Αθήνα 1926 ιδίως στις σ. 162 και 300, Δ. Γουζέλη, 'Η κρίσις του Πάριδος Τριέστι 1817 α. 344, δ. Χάσης έκδ. 'Αθηνών 1927 σ. 15 και 99, και π. 'Ελληνικά. Η', 1935 σ. 204 και 351. 'Οδηγημένος από τα κείμενα αυτά και τις παραπομπές που σημειώνουν, ο αναγνώστης μπορεί να διαγράψει με ακρίβεια τη μορφή του Μαρτελάου, που θα άξιζε κάποτε να βρει τον ιστορικό της. Βλ. και Κ. Θ. Δημαρά π. Νέα 'Εστία ΔΔ' Χριστούγεννα 1943 σ. 114. 'Ο Κάλβος συναντιέται με το έργο του Μαρτελάου πολλές φορές, με όλη τη διαφορά που χωρίζει τον μεγάλο ποιητή από τον αδέξιο στιχοπλόκο. Στις ιδέες είναι φιλελεύθερος, όπως κι ο Μαρτελάος, στη γλώσσα αρχαίζει. Με μίαν όδη στον Ναπολέοντα αρχίζει την ποιητική του σταδιοδρομία, όπως όδη στον Ναπολέοντα είχε συντάξει λίγα χρόνια πριν ο Μαρτελάος.

(22) 'Η γλωσσική θεωρία του Δ. Καταρτζή π. 'Αθήνα Ν', 1940, 226. 'Αλλους λόγους βλ. Κ. Θ. Δημαρά Δημοτικισμός και Κριτική π. Νέα 'Εστία ΚΣΤ', 1939, 1498 κ. έξ.

(23) Βλ. 'Η Λύρα 'Ανδρέου Κάλβου... ε. α. σ. 132, 134 και 137 κ. έξ.

(24) 'Η Λύρα 'Ανδρέου Κάλβου... ε. α. σ. 135.

(25) Για τον αρχαϊσμό γύρω στα χρόνια της Γαλλικής 'Επανάστασης, βλ. L. Bertrand, La Fin du Classicisme et le Retour à l'Antique dans la seconde moitié du XVIIIe siècle et les premières années du XIXe en France, Παρίσι 1897 πολ. et M. Badolle, L'Abbé Jean-Jaques Barthélemy (1716-1795) et l'Helénisme en France dans la seconde moitié du XVIIIe siècle, Παρίσι (1926) πολ. Και στην 'Ελλάδα όμως μένει κανείς κατάπληκτος—για να πάρουμε ένα, το πιο χαρακτηριστικό, ίσως, παράδειγμα—δταν βλέπει σε λόγους ενός Ιεροκήρυκα, του 'Ιωάσαφ Κορνήλιου (έκδ. στο 1788) έκφωνημένους μέσα στην εκκλησία, να παρελαύνουν όχι πια μόνο ήρωες και φιλόσοφοι της αρχαιότητας, αλλά ακόμη και πρόσωπα της αρχαίας μυθολογίας. 'Ο Κορνήλιος, άλλωστε, ανήκει στην εποχή του εκκλησιαστικού ούμανισμού· είναι προγενέστερος από την συ-

στηματική αντίδραση της ορθόδοξης εκκλησίας στις νέες ιδέες, που την βλέπουμε να διαγράφεται ιδίως από την τελευταία δεκαετία του ΙΗ' αιώνα. Γύρω σ' όλη αυτήν την περίοδο θα άξιζε να γίνει μια μεθοδική έρευνα επάνω στη χρήση της λέξης πρόγονοι και της έννοιας της. Τόν όρο «επαναστατημένος κλασικισμός» παίρνω από το έργο του M. Praz, Gusto Neoclassico. Φλωρεντία, 1940, 78 κ. έξ.

(26) Το φαινόμενο συντελείται στις αρχές του αιώνα. Μά αρχίζει με τρόπο αρκετά έντονο ώστε να είναι σταθμητός, από το τελευταίο τέταρτο του ΙΗ' αιώνα. Δυστυχώς άναμεσα στη Βιβλιογραφία Legnard και στη Βιβλιογραφία Γκίνη-Μέξα, υπάρχει ένα σημαντικό κενό, της περιόδου 1790-1800· κενό του οποίου την σημασία είναι εύκολο να λογαριάσουμε αν σκεφθούμε πώς σ' εκείνα ακριβώς τα χρόνια έπιτελείται ή στροφή του γένους προς τα καινούρια του πεπρωμένα, οργανώνεται ή αντίδραση κατά των νέων ιδεών, έρχονται αντιμετώπα τα φυλλάδια του Ρήγα, του Κοραή και άλλων δευτερευόντων με τις εκκλησιαστικές «'Απολογίες» και «Διδασκαλίες». Κι έτσι όμως μερικά στατιστικά στοιχεία δέν είναι άσκοπο να υποτυπωθούν. ('Αφήνω έξω όσα δέν ενδιαφέρουν την έρευνά μας, φυσικές επιστήμες κ.τ.λ. που τα περιλαμβάνω μέσα στα διάφορα). 'Αν πάρουμε τρεις χαρακτηριστικές δεκαετηρίδες για τις όποιες έχουμε όπωσδήποτε πλήρη στοιχεία, τα χρόνια 1801-1810, τα χρόνια δηλαδή της πρώτης νεότητας του Κάλβου, τα 1775-1784, τα χρόνια όπου άνδρώνεται ή γενεά των δασκάλων του Κάλβου, κι όπου μετά την συνθήκη του Κιουτσούκ Καϊναρτζή φανερώνεται έντονο το ανέβασμα της άστικής έλληνικής τάξης, και τέλος σαν δείκτη τα 1701-1710, εκατό χρόνια δηλαδή πίσω από την εποχή που μās ενδιαφέρει, έχουμε τα ακόλουθα αποτελέσματα:

1701|10 έντ. 45 θρησκ. 35 (7.77 %) ήθ.-διάφορα 10.

1775|84 έντ. 310 θρησκ. 200 (6.45 %) ήθ. 15 (0.483 %) διάφορα 95.

1801|10 έντ. 524 θρησκ. 144 (2.74 %) ήθ. 22 (0.419 %) διάφορα 358.

'Ας σημειωθεί ότι για την δεκαετία 1791-1800 ο Βρετός έχει έντυπα 148 από τα όποια 39 (2.63 %) θρησκευτικά και 7 (0.648 %) ήθικά. 'Από τα 1801-1810 και πέρα αρχίζουν να ελαττώνονται τα ήθικά ενδιαφέροντα και να αύξάνουν τα βιβλία που άφορούν στις φυσικές επιστήμες.

Προσθέτω ότι και οι κατάλογοι των Γλυκήδων μās δίνουν μερικά αξιόλογα πορίσματα προς τις ίδιες κατευθύνσεις. 'Ετσι από τα 1670 που αρχίζει να λειτουργεί το τυπογραφείο τους, μόλις με τον αριθμό 185 έχουμε στα 1774 το πρώτο βιβλίο ήθικης· από τα 1777-1783, έχουμε έξη βιβλία ήθικολογικού περιεχομένου. 'Ενδεικτικό τέλος είναι—ωστόσο θα επανέλθουμε και πιο κάτω στο ζήτημα—ότι από τα 1783 ως τα 1818 δημοσιεύθηκαν από 'Ελληνες, τουλάχιστον τέσσερις έκδόσεις,

δυο μιμήσεις και δυο μεταφράσεις των Ἠθικῶν Χαρακτήρων τοῦ Θεοφράστου. Φυσικά, ὅλοι αὐτοὶ οἱ ἀριθμοὶ ἐπιδέχονται τροποποιήσεις και ἰδιαίτερα ὅσοι στηρίζονται στὸν Βρετό· ἀλλὰ στὸ σύνολο μποροῦν νὰ χρησιμοποιηθοῦν μὲ ἀσφάλεια γιατί ἐνδεχόμενες μεταγενέστερες ἀνακαλύψεις μποροῦν ἴσως νὰ τροποποιήσουν τὰ ποσοστά, ἀλλὰ ἀποκλείεται νὰ ἀνατρέψουν τὴ βάση τῶν ὑπολογισμῶν.

Τὰ τεκμήρια ὅλα πού ἀναφέρω μᾶς κείθουν γιὰ τὴν σημασία πού παίρνει ἡ ἠθικὴ ἀπασχόληση στὰ χρόνια ἐκεῖνα μέσα στὸν νέο Ἑλληνισμό. Ἡ σημασία τους εἶναι διπλή: ἀπὸ τὴ μιά μεριά μᾶς δειχνουν, ἀνεξάρτητα ἐντελῶς ἀπὸ τὸ ἀναγκαστικὸ κοινό, ποιά ἦταν τὰ κύρια ἐνδιαφέροντα τῶν λογίων στὰ χρόνια πού μελετοῦμε· κι ἀπὸ τὴν ἄλλη ἔχουμε ὁπωσδήποτε ἓνα κριτήριο γιὰ νὰ συμπεράνουμε τί εἶδος βιβλία κυκλοφοροῦσαν τότε στὰ χέρια τῶν νέων Ἑλλήνων. Ἐπειδὴ τὰ βιβλία αὐτὰ σὲ μεγάλο τους ποσοστὸ ἔβγαιναν εἴτε ἀπὸ ἐκδότες ἐπιχειρηματίες, εἴτε ἀπὸ δασκάλους, μποροῦμε νὰ πιστεύουμε ὅτι ὑπάρχει μιὰ ἀντιστοιχία ἀνάμεσα στὴν προσφορὰ και στὴν κατανάλωσή τους. (Τὰ στοιχεῖα ὅλα πού παραθέτω στηρίζονται στὰ ἀκόλουθα βιβλία: Legrand - Petit - Pernot, Bibliographie Hellénique, I^H αἰῶνας. Παρίσι, Α' (1917) και Β' (1928), Α. Παπαδοπούλου Βρετοῦ, Νεοελληνικὴ Φιλολογία... Ἀθήνα Α' (1854), Β' (1857), Γκίνη - Μέξα, Ἑλληνικὴ Βιβλιογραφία τ. Α' Ἀθήνα 1939. Οἱ κατάλογοι τῶν Γλυκῆδων ἀπὸ τὸν κ. Κ. Δ. Μέρτζιο μὲ προσθήκες ἀπὸ τὸν κ. Δ. Γκίνη εἶναι δημοσιευμένοι στὸ π. Ἡπειρωτικὰ Χρονικὰ τ. I' (1935), ΙΑ' (1936), ΙΒ' (1937) και ΙΓ' 1938). Οἱ ἐκδόσεις κλπ. τοῦ Θεοφράστου ἀναγράφονται στὰ παραπάνω βιβλία, και ἀκριβέστερα: ἐκδόσεις Legrand Β' σ. 406 ἀρ. 1104, Βρετός Β' σ. 109 ἀρ. 295, Γκίνης σ. 4, ἀρ. 20, σ. 138, ἀρ. 154. Μεταφράσεις Βρετός Β', σ. 99, ἀρ. 254, σ. 109, ἀρ. 295. Μιμήσεις Βρετός Β', σ. 99, ἀρ. 254 και Γκίνης σ. 170, ἀριθ. 1064.)

(27) Μιχαλοπούλου, Κοσμάς ὁ Αἰτωλός. Ἀθήνα, 1940, 27.

(28) *Εἰς τὸν ἀγαγιώσκοντα.*

(29) Βούλγαρις, 1752. Συλλογὴ ἀνεκδῶτων συγγραμμάτων τοῦ ἀοιδίμου Εὐγενίου τοῦ Βουλγαρέως... ἐκδοθεῖσα ὑπὸ Γεωργίου Αἰνιάνου... Ἀθήνα, Α', 1838, 63. Μανδακάσης, 1760. Σύγγραμμα τοῦ σοφωτάτου και ἐξοχωτάτου λατροφιλοσόφου κυρίου κυρίου Θωμᾶ Μανδακάση... περὶ τῶν ἀοράτων διὰ τῶν ὁρατῶν ἐννοουμένων πραγμάτων... Λειψία 1760, 87. Μοισιόδακας, 1780. Ἰωσήπου τοῦ Μοισιόδακος Ἀπολογία... Βιέννη, 1780 σ. IV (γρ. VI). Γιὰ νὰ συμπληρώσω τὴν σύνοψη στὰ σχετικά μὲ τὴν σημασιολογικὴ ἐξέλιξη τοῦ ὄρου, παρατηρῶ ὅτι στὴ σημασία «παροιμία» (nazione, nation) ἀπαντᾶ ἀπὸ τὸν ΙΖ' αἰῶνα. (π. Byzantinisch - neugriechische Jahrbücher Β', 1926, 90 κ. ἐξ.) τὸν ξαναβρίσκω ὡς τὸν ΙΘ' (Ἐπετηρὶς Ἑταιρείας Βυζαντινῶν Σπουδῶν ΙΣΤ', 1940, 101 κ. ἀ.). Γύρω στὰ

«Νέα Ἑστία»—Χριστούγεννα 1946

Εἰκοσιένα πιά, ἡ κατάχρηση ἔχει φέρεи τὸν κόρο: «...ὁ Ἰλαρίων ἐδημηγόρει ὑπὲρ τῆς Τυπογραφίας τοῦ Γένους, προβάλλων μέσα πρὸς συντήρησιν και ἐπαναλαμβάνων γένους, γένους...» (Γράμμα ἀπὸ τὴν Πόλη τὸ 1820. Ἐπετηρὶς Παρνασσοῦ ΙΓ', 1917, 225). «Νικ. Ἡξεῦρες τί συλλογίζομαι; Ἀθ. Τί; Νικ. Τὴν κατάχρησιν τοῦ ὀνόματος Γένος, ἣτις χαρακτηρίζει ὅλους τοὺς δημοκόπους. Ἀθ. Ὅλοι, μὰ τὴν ἀλήθειαν, τὸ Γένος φωνάζουν, ὅλοι τὸ Γένος ὠφελοῦν...» (1821 π. Λόγιος Ἐρμῆς, 1821, 27).

(30) Βλ. P. Hazard, La Crise de la Conscience Européenne, Παρίσι Β' [1935] 135-138 και στις σημειώσεις σ. 122-123. F. Brunot Histoire de la langue française VI'. 1930, 3-27 Ἀντιφιλοσοφικός, ἀπαντᾶ στὰ χρόνια 1767, 1770 σὲ τίτλους στὴ Βιβλιογραφία τοῦ Lanson, Manuel Bibliographique... Παρίσι 1931 ἀρ. 11598, 11601. Βλ. D. Mornet στῶν Bédier - Hazard, Histoire de la littérature française... Παρίσι Β', 1424, 108 κ. ἐξ.

(31) Ἀπολογία ἔ. ἀ. VII και 95-131.

(32) Documents inédits sur l'histoire de la Révolution Française. Correspondances de Paris... publiées par Jules Lair et Émile Legrand, Παρίσι 1872, 12.

(33) Δὲν εἶναι μορετὸ νὰ ἀναπτυχθεῖ ἐδῶ ἡ βασικὴ αὐτὴ πλευρὰ τῆς δράσης τοῦ Κοραῆ. Πάντως τὰ ὅσα γράφει σχετικά ὁ Δ. Θερεϊανός, «Ἀδαμάντιος Κοραῆς». Τριέστι Β' 1890, 36-37 εἶναι ἀνεπαρκέστατα.

(34) 1810 (Γκίνη-Μέξα, Βιβλιογραφία, ἔ. ἀ. σ. 101, ἀρ. 615).

(35) Ψαλίδας σ. 38 και 40. Δάσβαρης Τοῖς ἐντευξομένοις (στὴν ἀρχὴ τοῦ βιβλίου, χωρὶς σελιδαρίθμηση).

(36) Ἄρκει νὰ σημειώσω ὅτι βρίσκεται ἤδη ἀπὸ τὰ πρῶτα τοῦ ἔργου τακτικά: Κατήχηση τοῦ 1782 σ. XXVIII, Σύνοψή της τοῦ 1783 σ. θ', Ἀδελφικὴ Διδασκαλία τοῦ 1798 σ. 41 κ.λ.π. Νομίζω ὅτι ὁ ὄρος αὐτὸς συγγενεῖ πολὺ μὲ τὰ παιδαγωγικὰ ἐνδιαφέροντα πού ἀναπτύσσονται και παίρνουν τόσο μεγάλη σημασία σ' αὐτὴ τὴν ἐποχὴ. Μνημόνευσα τὸν Μοισιόδακα ἀλλὰ ὅσο σύντομα κι' ἂν γινόταν ἓνα διάγραμμα τῆς παιδαγωγικῆς κίνησης γύρω στὰ τέλη τοῦ αἰῶνα, δὲν θὰ ἔκρεπε νὰ παραλειφθεῖ ὁ Κοραῆς, πρωτοστάτης και σ' αὐτήν. Γιὰ τὸ τελευταῖο τοῦτο ζήτημα, βλ. ἀπόψεις πού τέμνουν τὸ θέμα μας. Χ. Π. Οικονόμου, Ὁ Κοραῆς ὡς ἐθνικὸς παιδαγωγός, Ἀθήνα [1906], τοῦ ἴδιου, Die pädagogischen, Anschauungen des Adamantios Korais... Λειψία 1908, και Μ. Κοντοστάνου, Ὁ Κοραῆς και αἱ γνώμαι αὐτοῦ περὶ τῆς παιδείας, Ἀθήνα, 1933.

(37) Νομίζω ὅτι ὁ ἔλεγχος τοῦ κειμένου τῆς «Νομαρχίας» (1806) μπορεῖ νὰ δείξει μὲ μεγάλη πιθανότητα ὅτι εἶναι γραμμένη ἀπὸ Ἑπτανήσιο πού ἐγνώριζε ἴσως καλὰ τὰ ἰταλικά, ἢ και τὰ γαλλικά, ἀλλὰ πολὺ ἄσχημα τὰ ἑλληνικά. Πρέπει νὰ εἶναι ἀρκετὰ νέος, ἀλλὰ δὲν ἀποκλείεται νὰ γνώρισε προσωπικά

τόν Ρήγα. Ψυχολογικά φαίνεται άπίθανο να ελταν εγκαταστημένος ή να επρόκειτο να εγκατασταθεί στην επικράτεια του 'Αλή όπως επίσης και να ελταν γιατρός ή να σπούδαζε γιατρική. "Όλα αυτά μās φέρνουν σ' ένα ιδεατό σημείο που δέν απέχει πολύ από τον Φώσκολο και τους 'Επτανήσιους που ελταν στην 'Ιταλία τὸ 1797 (κύκλος του Βηλαρά στη Βενετία κλπ.). "Ένας άλλος δρόμος θά μās εφερνε από τον Περραιβό, πάλι σὲ 'Επτανήσιους. "Όσο γιά τον Κωλέττη, χωρίς να άγνοεί κανείς τις πύ πάνω δυσκολίες και τις άλλες τις γνωστές, έχει να ρίξει στην έρευνα την σχέση του με τον Φώσκολο και τὸ χαρακτηριστικό έπεισόδιο με τον 'Αλή (Λόγος Γ. Τερτσέτη τῆς 25 Μαρτίου 1872, σ. 4, που γεννά χρονολογικά ζητήματα) και την προσωπική γνωριμία που είχε με τον Ραφτάνη. "Άλλωστε, όσο κι αν πρόκειται πραγματικά γιά έξαιρετο έργο, ανώτερης πνοῆς και διανοητικότητας, τὸ πύ σπουδαίο δέν είναι να μπει ένα όνομα επάνω στον τίτλο τῆς «Νομαρχίας» (έκτός αν τύχει ὁ συγγραφέας που θά αποκαλυφθεῖ έτσι να έχει και άλλη δράση στην ιστορία ή στα γράμματα) όσο να βρεθεῖ τὸ κλίμα που μορροῦσε και έπρεπε να εκθρέψει τον συγγραφέα τῆς. Πάντως και ὁ τόπος και τὰ χρόνια όπου εἶδε τὸ φῶς ή «Νομαρχία» και τὸ είδος του βιβλίου καθιστοῦν πολύ πιθανή την υπόθεση ὅτι ὁ Κάλβος τὸ έγνωρισε καλά. Στο κείμενό τῆς ή λέξη *εὐδαιμονία* άπαντὰ συχνά, οἱ λέξεις *γένος* και *ἀρετή* άμέτρητες φορές.

(38) 'Η λέξη αυτή «έξαγγελτική τῆς τέχνης» του, καθὼς λέει ὁ Κ. Παλαμάς (Βιζυηνός και Κρυστάλλης, 'Αθήνα, 1917, 4), άπαντὰ στα άκόλουθα χωρία των 'Ωδών: Β' 2, Γ' 35, Ε' 8, ΣΤ' 2, Η' 10, Θ' 6, 15, ΙΑ' 26, ΙΒ' 12, ΙΔ' 1, ΙΕ' 31, ΙΣΤ' 9. Σχολιάζεται ποικιλότροπα από όλους σχεδόν τους μελετητές του Κάλβου.

(39) Οἱ ποιητικές συλλογές ελταν τόσο λιγοστές στην 'Ελλάδα την εποχή που άποφάσισε ὁ Κάλβος να γράψει έλληνικά, ὥστε είναι δύσκολο να πιστέψουμε ὅτι δέν τις εἶχε ὅπ' ὄψει του.

(40) Γιά τον ὄρο στη δυτική γραμματεία του ΙΗ' αἰώνα, βλ. Hazard, *La Crise... ε. ά. Α' 81*, και στις σημειώσεις σ. 42-43. Δάσβαρης, 'Αληθής ὁδός... 202, Δούκας 'Αργῶ (1813) σ. λη', Δαούτης, Διάφορα ήθικά... στιχουργήματα (1818) σ. 89. 'Η λέξη άπαντὰ συχνά και σὲ κείμενα τῆς ἴδιας εποχῆς μὰ που δημοσιεύθηκαν άργότερα. 'Ανασκοπώντας συνθετικά τὸ σύνολο τῆς σύντομης αυτής σημασιολογικής έρευνας που θά έπρεπε κάποτε να επεκταθεῖ και σὲ πλῆθος άλλους ὄρους, παρατηρῶ τούτο: πολλές τέτοιες λέξεις στην εποχή εκείνη έχουν μὰ τόση στιλπνότητα, ὥστε προβάλλουν συχνά κι εκεί όπου δέν τις περιμένουμε ή δέν χρειάζονται. Π. χ. σὲ τίτλους: Σχολείον των ντελικάτων έραστών ήτοι βιβλίον *ήθικόν* (1790), *'Ηθικὸς Τρίπους* (1797), Διάφορα *ήθικά* στιχουργήματα κλπ. Χαρακτηριστικό είναι ὅτι σ'ένα συγγραφέα, τον Goldoni, οἱ μεταφραστές θεωροῦν χρέος τους να αλλάξουν

τους τίτλους γιά να τους συμμορφώσουν με τὸ πνεῦμα τῆς εποχῆς, άκριβῶς ὅπως γίνεται τώρα στις κινηματογραφικές ταινίες' ή Pamela nubile γίνεται «'Η άρετή τῆς Παμέλας», La famiglia dell' Antiquario, «'Ο δεισιδαίμων άποκτητής των άρχαιοτήτων», La suocera e la nuora, «Αἱ διχόνοιαι πενθερᾶς τε και νύμφης». Οἱ λέξεις *δεισιδαίμων*, *διχόνοια*, άνήκουν κι αυτές στο λεξιλόγιο τῆς εποχῆς. 'Αργότερα, όταν τὸ κύμα άρχίζει να υποχωρεῖ, «ή άρετή τῆς Παμέλας» γίνεται, «'Η Παμέλα έπίγαμος». Βλ. σχετικά R. Ortiz, *Sull' importanza della dominazione fanariota in Rumania... Atti del V Congresso Internazionale di Studi Bizantini, Ρώμη Α', 1939, στή σελ 279.*

(41) Βλ. γιά τον Κοραή σχετικά με τὸ ζήτημα τούτο, Κ. Θ. Δημαρά, *Τὰ νεανικά χρόνια του Κοραή*, 'Αθήνα 1940, 37.

(42) Πῶπ (1803) σ. XII, στην άφιέρωση, Κομητᾶς (1813) τ. ΙΑ' σ. 61, Οικονόμος, (1817), Γραμματικά σ. λζ', λ', λζ', θ', Μεγδάνης (1819), Καλλιόπη Παλινοστοῦσα σ. 124. "Άς μὴ στοχασθοῦμε ὅτι οἱ λόγοι μας εργάζονταν και έγραφαν στα δυτικά κέντρα' γιά να πάρουμε παράδειγμα από τις μετρικές που χρησιμοποίησα εδῶ, ή πρώτη, του Πῶπ, διδάχθηκε από τον Λάμπρο Φωτιάδη που εργάζονταν έξω από τον κύκλο του διαφωτισμοῦ. 'Η τελευταία του Μεγδάνη, γράφτηκε από λόγο καθαρά τοπικό. Τέλος του Κομητᾶ και του Οικονόμου οἱ πηγές μās είναι γνωστές, και οἱ δύο στηρίζονται στον Batteux. (Βλ. Κ. Θ. Δημαρά, *Οἱ Νύχτες του Γιούγκ στην 'Ελλάδα του 1817*, 'Αθήνα, 1944). "Όλοι αυτοἱ εργάζονταν επάνω σὲ παλιά, ξεπερασμένα γιά τῆς Δύση πρότυπα.

(43) Και ανεξάρτητα άλλωστε από τις υποθέσεις αυτές, νομίζω ὅτι ὀρισμένες φράσεις από την ποίηση του Κάλβου ή ὀρισμένες πολύ καθορισμένες έννοιες θά έπρεπε ν' αναζητηθοῦν μέσα στην νεοελληνική γραμματεία τῆς εποχῆς του, χωρίς φυσικά να άποκλείεται, καθὼς θά ἴδουμε πύ κάτω, έφ' ὅσον δέν θά ήταν προσωπικές δικές του, να έχουν προσαρμοσθεῖ από ξένα πρότυπα.

(44) Πρέπει να σημειωθεῖ, γιά την τάξη, πὼς ή ρομαντική κίνηση εμφανίζεται καθυστερημένη στις Λατινικές χώρες σχετικά με την 'Αγγλία και την Γερμανία, αλλά πάντως υπάρχει σημαντική χρονική άπόσταση, ανάμεσα στις καθυστερημένες αυτές ρομαντικές πραγματοποιήσεις και στα πρώτα φανερώματα του έλληνικοῦ ρομαντισμοῦ. Γιά τὸ θέμα τούτο βλ. και τῆ μελέτη μου ὁ Γιούγκ στην 'Ελλάδα ε. ά.

(45) Γιά τον Batteux και τον Blair ἴσως φανοῦν άρκετὰ τὰ ὅσα σημειῶνα στην παραπάνω μελέτη μου.

(46) Μνημονεύεται από τον L. Bertrand, ε. ά. σ. 34. Έκει και άλλα παραδείγματα. Βλ. επίσης P. Hazard ε. ά. πολ. και M. Baudolle ε. ά. πολ.

(47) Βλ. Κ. Θ. Δημαρά, *Τὰ νεανικά χρό-*

νια του Κοραή έ. ά. πολ. Τις θεωρίες του για τη ρίμα βλ. στού Κ. Παλαμά, 'Ο Κοραής και ή ρίμα, έφ. 'Ελεύθερον Βήμα 26 και 29 'Ιουνίου και 12 'Ιουλίου 1926. Μερικές παραπομπές βλ. στού Χ. Χ. Χαριτωνίδη, Λόγος εις 'Αδαμάντιον Κοραήν, Θεσσαλονίκη, 1938 σελ. 87 σημ. 95.

(48) Ν. Β. Τωμαδάκη, 'Ο 'Ανδρέας Κάλβος από Λιβόρνο εις Φλωρεντίαν' στο 'Αφιέρωμα εις Κωνσταντίνον 'Αμαντον', στις σελ. 171 και 172 (παρατηρώ ότι ο Μιχαήλ Ζωσιμάς δέν ήταν γέρος όταν πέθανε). Το γράμμα του Κοραή βρίσκεται στην έκδοση Δαμαλά Β', 1885, 49-50 (13 'Ιουλίου 1809). Πανομοίωτο της υπογραφής του Κάλβου βλ. στο π. Νέα 'Εστία Β', 1927, 592.

(49) Μόνο για τα χρόνια 1800-1815 ή Βιβλιογραφία Γκίνη - Μέξα έχει 48 τίτλους όπου αναγράφεται τό όνομα των Ζωσιμάδων.

(50) Ο Κ. Νικολόπουλος προλογίζει την έκδοση των 'Ωδών του Κάλβου του 1824. 'Όσο για την υπόθεση του κ. Ν. Τωμαδάκη (έ. ά. σ. 165) ότι ένας C. Z. συνεργάτης στο π. Λόγος 'Ερμής του 1820 είναι ο C(albo) Z(acintio), την νομίζω πολύ παρακινδυνευμένη. (Βλ. και Γ. Ζώρα π. Νέα 'Εστία ΚΘ', 1941, 487 κ. έξ.). 'Αν χρειάζεται να αναζητηθεί ή πατρότητα του άρθρου, οι έρευνες θά μπορούσαν να αρχίσουν από τον Κ. Ζωγράφο.

(51) Για τις σχέσεις του Κάλβου με τον Φώσκολο και τα γράμματα του Κάλβου βλ. Κ. Καιροφύλα, Φώσκολος και Κάλβος, π. Νέα 'Εστία Β', 1927, 588 κ. έξ., Γ. Ζώρα, 'Ο Κάλβος γραμματεύς του Φώσκολου, Ρώμη, 1939, και Ν. Τωμαδάκη 'Ο 'Ανδρέας Κάλβος... έ. ά. 'Ότι ο Κάλβος διά μέσου του Φώσκολου γνωρίσθηκε με λόγιους Ιταλικούς κύκλους, δείχνουν οι εργασίες των κ. Ζώρα και Τωμαδάκη (στον τελευταίο, σ. 183 κ. έξ. γράμμα του Φώσκολου από 10 'Οκτωβρίου 1813). Για την υπόθεση Βούλτσου, βλ. Ν. Τωμαδάκη έ. ά. σ. 177 κ. έξ. 'Όσο διάστημα βρέθηκε μακριά από τον Κάλβο σ' αυτή την περίοδο, ο Φώσκολος αλληλογραφούσε μαζί του και του ανέθετε παραγγελίες. Βλ. Γ. Ζώρα 'Η 'Ωδή εις 'Ιόνιους του Α. Κάλβου, 'Αθήνα 1937, 13. Τα σχετικά με την υποτροφία βρίσκονται δημοσιευμένα από τον κ. Ν. Τωμαδάκη, έ. ά. σ. 180 κ. έξ. Πρέπει να συσχετισθούν με την μελέτη του κ. Γ. Ζώρα, 'Η 'Ωδή... έ. ά. 'Η άρνητική απάντηση, έμμεσα σέ γράμμα του Φώσκολου προς Σ. Βούλτσο και 'Αθ. Πολίτη από 19 Μαρτίου 1814 (Τωμαδάκης έ. ά. σ. 185) ή ανακοίνωσή της φαίνεται από τό «συνοδευτικό» γράμμα Κάλβου προς Φώσκολο από 18 'Ιουνίου 1814 (Ζώρας, 'Ωδή... έ. ά. σ. 11) 'έκει και τό «όπου δεί» και ή υπόμνηση του Κάλβου, και (σ. 12-13) ή σπουδαία έπιστολή του Φώσκολου (17 Δεκεμβρίου 1815). Στην μελέτη, Κριτικά, Βιογραφικά και Βιβλιογραφικά στον 'Ανδρέα Κάλβο (π. 'Ελληνικά Ι', 1938 στή σ. 48) ο κ. Ν. Τωμαδάκης έλαβε υπ' όψει του τη μετάφραση της ίδιας έπιστολής από τον

Σπ. Δε Βιάξη, μά εκείνη είναι λαθεμένη.

(52) Duca: Το γράμμα βρίσκεται δημοσιευμένο στον Ν. Τωμαδάκη, 'Ο 'Ανδρέας Κάλβος έ. ά. σ. 187-188 και στον Γ. Ζώρα, 'Επιστολή Δρόσου προς Κάλβον, Ρώμη 1939, 4-5. ('Όταν ανακοινώθηκε ή μελέτη μου, ο κ. 'Ε. Κριαράς ειχε την καλοσύνη να μου υποδείξει ότι κατά πάσαν πιθανότητα τό σωστό θά είναι Duca και όχι Duce, όπως έχουν και οι δύο εκδότες). 'Ο έπιστολογράφος, Δημήτριος Δρόσος, φαίνεται να είναι ο ίδιος που δημοσίευσε στα 1833 μά συλλογή ποιημάτων στο Λιβόρνο. (Για τους δυό τίτλους της βλ. Γκίνη - Μέξα, βιβλιογραφία έ. ά. Α' σελ. 341 άρ. 2809 και 2313). 'Ας σημειωθεί ότι ο Δρόσος, που όρθογραφεί τό όνομά του Δρωσος, γράφει στον πρόλογο της συλλογής του ότι ήλθε σέ έπιστολική κοινωνία με τον Κοραή. - 'Αλφιέρης: Andrea Calbo, opere italiane Ρώμη, 1938, στον πρόλογο του κ. Γ. Ζώρα, σ. 13. Οι τραγωδίες του Κάλβου ήταν πιά γραμμένες τον 'Οκτώβριο του 1813 (γράμμα του Φώσκολου δημοσιευμένο στην μελέτη του κ. Ν. Τωμαδάκη, 'Ο 'Ανδρέας Κάλβος... έ. ά. σ. 182)· συνεπώς θά γράφτηκαν σύγχρονα σχεδόν με την Ricciarda του Φώσκολου, ή τον καιρό που αντιγραφόταν. Τα διδάγματα του Φώσκολου για την όμοιοκαταληξία βλ. στο γράμμα του 17 Δεκεμβρίου 1815. Το 'Εις έαυτόν» δημοσιεύτηκε από τον κ. Γ. Ζώρα στο π. Νέα 'Εστία ΚΖ', 1937, 1444 κ. έξ. και τον κ. Ν. Τωμαδάκη στο π. Νέον Κράτος, τεύχος 85, 1940, 746 κ. έξ. Αυτόδίδακτος βλ. Γ. Ζώρα όπου ή σημ. 50.

(53) Το Δοκίμιο έχει δημοσιευθεί έπανειλημμένα από τον κ. Γ. Ζώρα και τον κ. Ν. Τωμαδάκη. Για την χρονολόγησή του, βλ. Ν. Τωμαδάκη π. Νέον Κράτος έ. ά. Για τό γράμμα του Φώσκολου βλ. σημ. 51.

(54) Πρόκληση, De Sanctis έ. ά. σ. 334. 'Ολοκλήρωση, Μ. Fubini πρόλογος στα Saggi Letterari του Φώσκολου, έκδοση UTET Τουρίνου σ. ΧΙ. 'Όμηρο, γράμμα του Φώσκολου, βλ. πρόλογο Μ. Μινώτου στις 'Χάριτες', 'Αθήνα, 1927. 12. Δούκας, 'Ερμού του Λογίου 'Αποβλήματα, 1813, 34. Pindemonte, μετάφρ. Γ. Καλοσγούρου. Οι συστάσεις του Φώσκολου, στο γράμμα του 17 Δεκεμβρίου 1815. Τέρποντας, διδακτικά, Πρόλογος του ποιητή στις 'Χάριτες» έ. ά. σ. 45, 47. Ρίμα, ή ανάγκη, κοντά στη Φύση, Fubini έ. ά. σ. XXX, XXIII, XXXV. 'Η εύγλωττία, βλ. Fubini έ. ά. σ. XIX. Δυστυχημένο πλάσμα, Κάλβος Θ' 1 και Θ' 6. 'Υπέροχος, τα δάκρυα, βλ. Μ. Σγούρου, Ούγος Φώσκολος, 'Αθήνα, 1915, 5. Βωμούς της, βλ. De Sanctis έ. ά. 390.

(55) Στουραίτης. 'Ο ποιητής 'Ανδρέας Κάλβος π. «'Αθηνά», ΚΖ', 1915, 282. Βουτιερίδης: 'Η γλώσσα του Α. Κάλβου π. 'Ιόνιος 'Ανθολογία Β', 1928, 42. Τωμαδάκης: Α. Κάλβος, π. Νεοελληνικών 'Αρχείων, Χανιά Α', 1935, 156. Ζερβός: Κάλβου, ή Λύρα, έκδοση Φέξη, 'Αθήνα 1911, πρόλογος σ. 6. Σιγούρος:

Κάλβου, Λύρα, έκδοση Στοχαστή, πρόλογος σ. 22, Παλαμάς: Τα πρώτα κριτικά Ἀθήνα, 1913, 39. Δημαράς: Ἡ γλωσσική θεωρία ε. ἀ. Τὰ κείμενα ἀπ' τὸ γλωσσικὸ ζήτημα στὴν Ἰταλία, βλ.: Thérèse Labande-Jeanroy, La question de la langue en Italie de Baretto à Manzoni... Παρίσι, 1925 στίς σ. 6, 7, 8, 38 καὶ τὰ τέσσερα τελευταῖα στὴ σ. 75. Γιὰ τὶς τελευταῖες σχετικὲς παρατηρήσεις μου, βλ. τῆς ἴδιας, La question de la langue en Italie, Στρασβούργο 1925 σ. 220 κ. ἐξ. Ὁ ἀρχαϊσμός τοῦ Κάλβου φανερώνεται βίαια καὶ ἐπιδεικτικά, χωρὶς καμμιά πρόθεση ἢ προσπάθεια γιὰ ἀφομοίωση. Τὴν περίεργη θέση τοῦ ἐπίθετου στὴν φράση του τὴν δανεῖζεται ἀπὸ τὸν Ὅμηρο· τὸ λεξιλόγιό του τὸ ἀρχαϊκὸ τὸ ψαρεύει ὡς καὶ στὰ γλωσσάρια, ὅ,τι ἔκανε ἀργότερα ὁ Ι. Γρυπάρης γιὰ τὴν μεσαιωνικὴ καὶ νεότερη ἑλληνικὴ· εἰδικὰ θαρῶ πὺς ὁ Κάλβος χρησιμοποίησε ἰδίως τὸ λεξικὸ τοῦ Στεφάνου, ἴσως ὁμως καὶ τὸν Ἡσύχιον καὶ τὸν Πολυδεύκην. Τὰ ὅσα σημειῶναι ὁ κ. Ν. Τωμαδάκης γιὰ ἰταλικὰς ἐπιδράσεις στὴ γλῶσσα τοῦ Κάλβου (π. Κυπριακὰ Γράμματα), Δ', 1940, 518-514) δὲν μὲ ἐπεισαν: συγκεκριμένα ἢ ὀρθῆ ἐρμηνεία τοῦ ἴσως τῆς ὁδῆς «Τὰ Ἠφαιστεία», (ΙΓ' 39), αὐτὴ ἀκριβῶς πὺς δίνει ὁ κ. Ν. Τωμαδάκης καὶ δὲν δίνει ὁ κ. Α. Σαρῆς στὸ πρόσφατο βιβλίον του (ε. ἀ. σ. 146-147) εἶναι ἀρχαϊκὴ καὶ ὄχι ἰταλική. Τέλος ὑποπτεύω ὅτι καὶ στὸ μέτρο του ὁ Κάλβος ἔχει ἐπεκτείνει καὶ ἐφαρμόσει τὶς γλωσσικὲς του ἀντιλήψεις: δὲν ἀποκλείεται ὁ στίχος του νὰ προέρχεται, ἐξαρχαϊσμένος ἀπὸ τὸν δεκαπεντασύλλαβο «μονότονον» τὸν χαρακτηρίζει καὶ γιὰ τοῦτο, ἴσως τὸν κομματιάσει δημιουργώντας ἀπὸ τὰ δύο του ἡμιστίχια ποικίλες ἀρμονίες. Βλ. σχετικὰ καὶ Γ. Σεφέρη στὸν πρόλογό του στὴ «Λύρα» σ. 36-37). Γιὰ τὴν ἐπίδραση τῆς ἰταλικῆς μετρικῆς στὸν Κάλβο, βλ. Γ. Ζώρα (ὡδὴ εἰς Ἰοῦνους ε. ἀ. σ. 10 καὶ Η. Pernot, Études de Littérature grecque moderne, Παρίσι, Β' 1918, 103. Ὁ τελευταῖος, μάλιστα, συσχετίζει μὲ τὸν ἀρχαϊσμό, ἀλλὰ ἀντιθέτει τὸ δημοτικὸ τραγοῦδι.

(56) Κάλβος «τὸν ἔνδοξον λόγον» Δ' 14, «λείπει ἢ ἀναπνοή μου» Γ' 7. Ὁ Κάλβος ἔχει μότο ἀπὸ τὸν Πίνδαρον στὴν έκδοση τοῦ 1824. Φώσκολος, μετάφραση Γ. Καλοσγούρου. Γιὰ τὴν ταφολογία, βλ. P. Van Tieghem, La poésie de la nuit et des tombeaux (Le Prémantisme Παρίσι, Β' 1930, 3-203), ὅπου καὶ (σ. 192) γιὰ τὸν Φώσκολο σχετικὰ. Σεφέρης π. Νέα Γράμματα Ἀθήνα Γ', 1937, 146. Ἄλλες κρίσεις λογοτεχνῶν: Τ. Ἄγρας (αὐτ. Β' 1936, 432 καὶ Κλ. Παράσχος (Εἰσαγωγή στὴ σύγχρονη ἑλληνικὴ ποίηση, Ἀθήνα [1941] σ. 7). Μὰ καὶ ὁ Ἡ. Βουτιερῆς (Σύντομη Ἱστορία τῆς Νεοελληνικῆς Λογοτεχνίας, Ἀθήνα 1933, 272) βρῖσκει στὸν Κάλβο «σημάδια» ρωμαντικῆς ἐπίδρασης. Πινδαρισμός: ἤδη στὰ 1825 Lemercier (Suite des chants héroïques et populaires... Παρίσι, σ. 123) λέει γιὰ τὰ ποιήματα τοῦ Κάλβου πὺς εἶναι

«composés à l'imitation des anciens lyriques mythologiques» μὲ τὸ ἴδιο πνεῦμα βλ. καὶ π. Ἀνθολογία τῶν Κοινωφελῶν γνῶσεων Γ' 1838, 261 Lamber, στὸν Σ. Μενάρδο π. Παναθήναια Γ' 1910, 186, ὅπου καὶ ἡ δική του γνώμη καὶ (σ. 185) τὸ «ἐβδελύσσετε» βλ. σχετικὰ καὶ π. Νέα Ἑστία Γ', 1928, 247 κ. ἐξ. τὶς ἀποχρώσεις τοῦ στοχασμοῦ τοῦ Σ. Μενάρδου. Παλαμάς, Πρῶτα Κριτικά ε. ἀ. σ. 40. Γιὰ τὴν «ἀντιρωμαντικὴ πλαστικὴ» τοῦ Κάλβου μιλεῖ ὁ Παλαμάς στὸ π. Νέα Γράμματα Β', 1936, 183. Στουραῖτης, ε. ἀ. σ. 303. Ἐκεῖ καὶ τὸ «ἀποστρέφεται» σ. 299. Σιγούρος, ὅπου σημ. 55, σ. 25. Σωτηριάδης, Ἀνδρέας Κάλβος Ἀθήνα, 1916, 39. Τωμαδάκης, Α. Κάλβος ε. ἀ. σ. 163. Αὐτ. καὶ ἡ παρατήρησή του. Pernot Γιὰ τὸ ἴδιο θέμα βλ. καὶ Παλαμά π. Νέα Γράμματα, ε. ἀ. σ. 129. Ἀποστολάκης, Τὰ τραγοῦδια μας, Ἀθήνα 1934, 364. Ὁ Πινδαρισμός εἶταν ἐκεῖνα τὰ χρόνια—καί, φυσικά, λίγο πρὶν στὴ Δύση—τῆς μόδας. Μόνο γιὰ τὰ Ἐπτάνησα καὶ γιὰ τὴν ἐποχὴ πὺς μᾶς ἐνδιαφέρει σημειῶνω στὸν Βροκίνη (Βιογραφικὰ Σχεδάρια, Κέρκυρα, Α', 1877 πολ.) πέντε λογίους πὺς ἔγραψαν πινδαρικὰς ὁδὲς.

(57) Γιὰ τὸν Ὀσσιανισμό βλ. τὶς ἐργασίες τοῦ P. Van Tieghem, Histoire Littéraire de l'Europe et de l'Amérique, Παρίσι 1946, Le préromantisme Παρίσι Α' 1924 καὶ Ossian en France Παρίσι 1917. Στὰ ἑλληνικὰ ἔχουμε τὴν ἐργασία τοῦ κ. Ἀ. Παπαδήμα, ὁ Ρωμαντισμός, Ἀθήνα 1938. Ὅμως νομίζω ὅτι ὁ ἀναγνώστης θὰ κάνει καλύτερα νὰ προτιμήσει κάτι ἀπὸ τὴν ξένη βιβλιογραφία πὺς μνημόνευσα. Ἡ κίνηση γύρω στὸν Ὀσσιανὸ καθὼς καὶ γύρω στὸν Young πέρασε στὴν ἡπειρωτικὴ Εὐρώπη μέσα ἀπὸ τὰ γαλλικὰ γράμματα, γιὰ τοῦτο ἡ βιβλιογραφία τους εἶναι ἰδίως γαλλικὴ. Γιὰ τὸν Young ὁ ἀναγνώστης θὰ βρεῖ στοιχειώδη βιβλιογραφία στὴν ἐργασία μου, ὁ Γιούγκ στὴν Ἑλλάδα... ε. ἀ. Τὰ κείμενα τοῦ Young εἶναι παρμένα ἐδῶ ἀπὸ τὴν μετάφραση τοῦ [Δ.] Π[ανταζῆ], τοῦ Γιούγκ ἢ Ναρκισσία, Χαρακτὴρ τοῦ θανάτου, Ὁφέλαι τῆς νυκτὸς καὶ τῆς μοναξίας, Θλίψις καὶ δυστυχία. Νυκτερινὰ ποιήματα. Μετάφρασις κατὰ τὴν Γαλλικὴν τοῦ Λετουρνέρου... Ἀθήνα 1835, στίς σ. 7, 7, 9, 11, 13, 14, 14, 18, 20, 21, 29, 31, 32, 33, 35, 36, 50. Γιατὶ μνημονεύω κι ἐγὼ τὴν μετάφραση τοῦ Le Tourneur, βλ. στὴν ἐργασία μου ε. ἀ. σ. 21, σημ. 24. Χρησιμοποιοῦ μιά δίτομη έκδοση, Παρίσι 1809. Τὰ κείμενα πὺς παραθέτω εἶναι ἀπὸ τὸν τ. Α', σ. 88 κ. ἐξ. Τὰ φτερά αὐτ. Β' 3 κ. ἐξ. Διεφθαρμένους ἀνθρώπους, Β' 33. Ὑμνος του πρὸς τὴν νύχτα Β' 120-121. Γιὰ τὰ δύο τελευταῖα παραδείγματα, πρβ. αὐτ. Β' 215. Κάλβος, Εἰς Δόξαν Β' 1, 2. Εἰς Σούλι, ΙΕ' 17 κ. ἐξ. Παρατηρήθηκε: ἀπὸ τὸν Γ. Μ. Ἀποστολάκη, ε. ἀ. 328 καὶ τὸν Τ. Ἄγρα π. Νεοελληνικὴ Λογοτεχνία Α', 1937, 78.

(58) Στὰ τέλη τοῦ ΙΗ' καὶ τὶς ἀρχὲς τοῦ ΙΘ' αἰῶνα, ὁ Ὀσσιανὸς συγκρίνεται μὲ τὸν Ὅμηρο καὶ τὸν Πίνδαρο· παράλληλα ὁμως

δημιουργεί το ρομαντικό κλίμα που απαιτούσε η εποχή: «Ο Όσσιανός» έδιδασκε ο Ch. Nodier στα 1808, «είναι ο φίλος της απογοητευμένης καρδιάς, είναι ο ποιητής της θλίψης και της δυστυχίας». (Δημοσιεύτηκε στην *Revue de Littérature Comparée*, Παρίσι, Α', 1921, 428). Από τις πολλές ελληνικές μεταφράσεις του Όσσιανού, χρησιμοποιώ εδώ την ακόλουθη: Φιγγάλος, ποίημα έπικόν του Όσσιανού. Μετάφρασθέν υπό Γερασίμου Βολταίρου, Αθήνα, 1869, στις σελ. 46, 67, 77. Η μετάφραση είναι πιστή. Βιβλική επίδραση, βλ. Η. Βουτιερίδη π. Ίόνιος Άνθολογία έ. ά. σ. 46. Τα σχετικά με την σημασία του Γιούγκ και του Όσσιανού βλ. στα έργα που παραθέτω στην σημ. 57. Μαύρα τὰ έπιπλα,

Κ. Παλαμάς, Τὰ πρώτα Κριτικά έ. ά. σ. 27. Σημειώνω για να δείξω πόσο είναι ποτισμένη ρομαντισμό ή ποιήση του Κάλβου, το ακόλουθο χαρακτηριστικό: στα 1823 ένας Γάλλος κριτικός για να σχολιάσει την γαλλική ρομαντική ποιήση που άρχιζε ν' άνθίζει τότε, περιγράφει τὰ τυπικά της θέματα: θά νόμιζε κανείς ότι παραφράζει Κάλβο: «ή νύχτα θά έχει φτερά από μαύρα πέπλα. Θά σκεπάζει τόν ούρανόν με πένθιμο κρέπι και τ' άστέρια θά είναι τὰ χουσά της καρφιά». (Τò παραθέτει ο Ε. Κνεζ στην μελέτη του, *Le Problème du style dans la critique romantique*. *Archivum Philologicum* Βουδαπέστη, LXIII, 1939, 286).

Κ. Θ. Δ.

